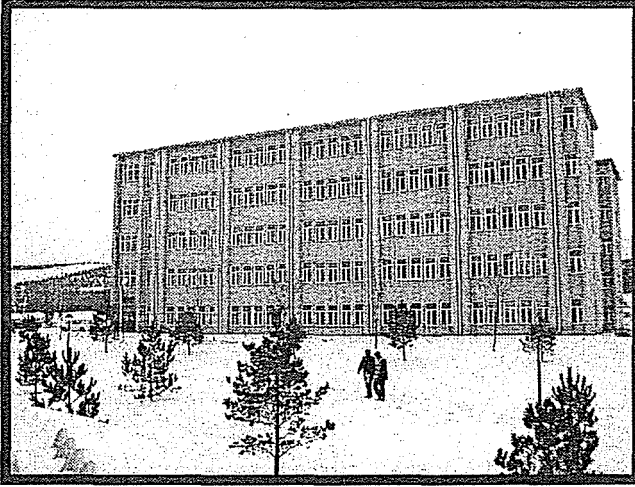
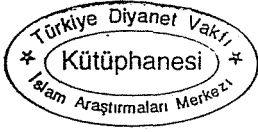

CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

VI / II

sivas – 2002

MEKKE İLE İLGİLİ BAZI RİVAYETLER* (Cahiliyye'den İslam'a)¹

Yazarı: M. J. KİSTER
Çeviri: Ali AKSU**

Mekke'nin, İslam öncesi dönemdeki konumu, kabileler ve vasal krallıklar ile olan ilişkileri hakkındaki rivayetler yok denecek kadar azdır. Şu ana kadar basılmamış el yazmalarından veya sadece son zamanlarda yayımlananlardan elde edilen bazı veriler, Mekke'nin dâhilî konumunun bir kısım yönlerini açıklayabilir, ya da Mekke'nin kabileler veya vasal krallıklarla olan ilişkileri hakkında kısmen de olsa ışık tutabilir.

I

*Nihâyetü'l-İreb fi Ahbâri'l-Furs ve'l-Arab*² adlı anonim eserde bir pasaj, Hâşim b. Abdimenaf'ın faaliyeti ve Fil Seferi hakkında detaylı açıklamalar vermektedir. Bu açıklamaların, diğer kaynaklarda vurgulanmayan özellikle Mekke'nin Habeşistan ilişkileri konusuna değinmesi fevkalade önemlidir.

Rivayete göre Hâşim, Habeşistan, Yemen, İran ve Suriye krallarından, Mekkeli tüccarların ticârî eşyaları ile birlikte sözkonusu ülkelerin topraklarından serbestçe geçmeleri için imtiyaz izni (resmî belge) aldı³. Krallardan ona ilk olarak bu imtiyazı başışlayanın en-Necâşî ve yine "Habeşistan'ın, Mekkeli tüccarlar için en iyi bölge olduğu" belirtilmektedir⁴. Hâşim, Necâşî'den imtiyaz aldıktan sonra Yemen'e gitti. Söz konusu rivayet bize, bu dönem içerisinde yöneticilik yapmış krallar hakkında bazı bilgiler sunmaktadır: Buna göre o dönemde Yemen'de Ebû Yeksum⁵ künyesini

* Bu makale (*Some Reports Concerning Mecca, from Jahiliyya to Islam*), M. J. Kister'in farklı konulardaki makalelerin bir araya getirildiği "*Studies in Jahiliyya and Early Islam*" adlı eserinden çevrilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Öğretim Üyesi.

¹ Okuyucunun dikkati, bu makalenin sonunda yer alan ek bölüme çekilmektedir. Metin içerisindeki yerler ve ekte işaret edilen notlar, yıldız işaretleriyle gösterilmiştir.

² Yazma hakkında bk. E.G. Browne, *Some Account of the Arabic Work entitled Nihâyetü'l-İreb fi Ahbâri'l-Furs ve'l-Arab*, JRAS 1990, s. 195-204.

³ *Nihâyetü'l-İreb*, yazma, British Museum, varak 23298, 147: ve inne Hâşimen sâra ile'l-mülûki fe ehaze minhümü'l-uhûde ve'l-ukûde: lâ yumneu kavmuhû mine't-ticareti fi buldânihimve arzihim.

⁴ Age.....ve kânet arzu'l-habeşeti min efdall'l-emâkini'lletî yetteiüru fihâ kureşşun.

⁵ Habeşlilerin ordudaki durumları ve Ebrehe ile Aryât arasında çıkan savaşın nedenleri, diğer kaynaklardan daha fazla *Nihâyetü'l-İreb*'te detaylı olarak verildiği belirtilebilir. Necâşî'nin yeğeni olan Aryât, Yemen'in fethinden sonra hediye ve malları, Habeşli asiller ile ileri gelenler arasında paylaştırdı. Bunu, (fakir halkı) küçümseyici bir tarzda ve onların bu tür hediyelerden yoksun oldukları düşüncesiyle yaptı. (varak. 151a: ve ferraka's-silâli ve'l-havâice alâ uzamâi'l-habeşeti ve eşrâlihîm ve harama zuafâehum ve'zdarâhum fehzelihi

taşıyan Ebrehe b. el-Eşrem hüküm sürüyordu. Hâşim'e istediği imtiyazı Ebrehe başlatmıştır.

Hâşim, Yemen'den Suriye kralı Cebele b. Eyhem'in yanına yolculuk etti. Suriye'den Irak'a, Kubâd'ın yanına geçti; onların her ikisinden de istediği imtiyazı elde etti. Rivayetin son kısımları, Hâşim'in çabalarının sonuçları ile Mekke'nin, başlatılan imtiyazlar sonucu komşu krallıklarla ve kabilelerle ilişkilerinde meydana gelen değişiklikler hakkında bize bilgi vermektedir: "...Bu yüzden Kureyş, sözkonusu topraklarda ticaret yaptı, kârlar elde etti ve zengin oldu; zenginlikleri arttı, ticaret alanları genişledi; böylelikle Araplar, zenginliklerinin, cömertliklerinin ve üstünlüklerinin artmasıyla *Acem*'in (İran) hakkından geldiler. Onlar (yani Kureyş), akıllı, mantıklı, asaletli, cömert, fazilet sahibi ve soylu insanlardı; dolayısıyla onlar, Allah'ın kullarının seçilmiş halkı, yaratıklarının en iyisi ve en asil idiler"⁶.

Hâşim öldükten sonra babasının görevini ve misyonunu oğlu Abdülmuttalib üstlendi; Hâşim, Enüşirvân b. Kubâd'ın⁷ idaresi döneminde vefat etti. Abdülmuttalib'in döneminde Mekke'ye karşı Ebrehe'nin bilinen o meşhur seferi gerçekleşti.

Arap rivayetine göre, Ebrehe bir ma'bed (*heykel, kulleys*) inşa etti ve hac ibadetin Mekke'ye değil de kendisinin yapmış olduğu mabede çevrilmesi için uğraştı. Ebrehe'nin böylesi bir sefer düzenlemesine sebep, mabedine karşı yapılan saygısızlıktı. Mabedin yeri (yer olarak San'a. Necran ve sahil kıyısında bir mevki verilmektedir) kimin yaktığı, yağmaladığı veya iç kısımlarını alıp götürdüğü konularında birbirleriyle çelişen farklı rivayetler bulunmaktadır. Yine rivayetlere göre, mabede yapılan saygısızlık, Nüfeyl b. Habib el-Has'amî⁸, veya Kinâne'den kişi veya kişiler⁹, ya da daha doğrusu *Nesee*'den¹⁰ birisi veya bir grup Araplar tarafından işlenmiştir.

min zâlike gadaben şediden...). Onlar, Aryât ile gönderilen ordunun komutanlarından biri aracılığıyla Ebrehe'ye müracaat ederek ittifak kurmaya yemin ettiler. Ebrehe'nin arkasında yer alan ordunun zayıf kısmı, Aryât'ın arkasında bulunanlardan daha asil ve güçlü idi. Ebrehe ile Aryât arasındaki bu meşhur savaşta Ebrehe, Aryât'ı öldürdü. Düellodan sonra Ebrehe'nin yayınladığı deklarasyon, isyanın sosyal yönünü de ortaya koymaktadır: "Ey Habeşistan halkı! Tanrı, bizim Tanrımız; İsa, bizim peygamberimiz; İncil, bizim kitabımız; Necâşi, bizim kralımızdır. Ben, Aryât'a karşı sadece eşitliği, adaleti sağlamak için isyan ettim. Bu yüzden sizin eşitlikten daha çok yararlanmanızı istedim. Çünkü Tanrı, anlaşmazlığı (bölünmeyi) tercih etmekte ve onların yağmaya ortak olmamalarından hoşlanmayacaktır. (varak 151b: *Ya maşere'l-habeşeti'llahu rabbuna ve isâ nebiyyünâ ve'l-incilü kitâbünâ ve'n-necâşiyü melikünâ, ve inni haraçtu alâ aryâte terkibi's-seviyyete beyneküm fesbütü li'l-istivâi beyneküm, fe innallâhe lâ yerzâ bi'l-ezhera fi'l-gasmi velâ en yuhrame'l-zu'âu'l-mağneme...)* Ebrehe, Necâşi'ye gönderdiği mektubunda ona olan bağlılığı ile ita'atını bildiriyor ve Aryât'ın adaletsiz tutumu konusundaki tartışmasını tekrarlamaktadır (varak 152a: *... ve innemâ gatellü aryâte illâ li izhâni'l-ekviyâe ale'z-zuafâi min cündike, fe lem yekün zalike min sıratike ve lâ ra'yike...)* Ebrehe'nin soy itibarıyla düşük olması, Necâşi'nin su sözünde işaret edilmektedir: *... ve innemâ huve girdun mine'l-gurûdi, leyse lehu şerâfün li'l-habeşeti velâ aslun.* Sidney Smiths'in *Events in Arabia in the 6th Century AD*, BSOAS, XVI (1954) s. 431-432 rivayeti ile karşılaştırınız; ve bk. Moğultay, *ez-Zahrü'l-Hâşim*, Yazma Leiden, 370, 32a (Vâkidî'den nakil)... *fe etâ (yani Aryât) l-mülûke ve'z-tezelle'l-fukarâ.*

⁶ *Nihâyetü'l-Ireb*, varak 174a: *fe elcera kureyşun fi hâzihi'l-emâkini kullihâ ve rahibü ve esreu ve kesurat emvâlühüm ve azumet ticaratühüm ve sâde'l-arabu ale'l-acemi bi kesrati'l-embâli ve's-sehâi ve'l-fazli; ve kânü zevi ahlâmin ve ukûlin ve behâin ve sehâin ve fadlin ve vakârin ve nüblin; fe hüm safvetüllahi min ibâdihî ve hirâtühu min cemî'l-halgihî ve eldalü beriyyetihî.*

⁷ Age. 174b.

⁸ et-Taberî, *Tarih*, Kahire 1939, I, 556; Moğultay, *Age.*, varak 32a; ez-Zürkânî, *Şerhu'l-Mevâhib*, Kahire 1325, I, 83; *Nihâyetü'l-Ireb*, varak 174a.

⁹ Muhammed b. Habib, *el-Munammak*, thk. Hurşid Ahmed, Haydarabad 1384/1964, s. 68; et-Taberî, *Tarih*, I, 551; ez-Zürkânî, *Age.*, I, 83; ed-Demirî, *Hayâtü'l-Hayevân*, Kahire 1383/1963, II, 230; ve bk. Beyhakî, *Delâilü'n-Nübüvve*, yazma British Museum, 3013, varak 13a: *...enne raculün min benî milkân b. Kinâne, ve*

Mabede karşı yapılan saygısızlık (veya istemeyerek yapılan yakma eylemi) hakkındaki rivayetler, bu eylemi Kureyşlilerin başlattığına işaret etmektedir. Söz konusu eylemin, Kinâneli birisi ya da *Nesee* veya *Hums*'tan¹¹ bir grup tarafından işlendiği rivayeti, özel bir dikkat gerektirmektedir; bu gruplar, Kureyş ile yakın ilişki içerisindeydiler. Bir kabile lideri olan Hâris b. Abdimenat b. Kinâne, Kureyş kabilesiyle bir ittifak yapmak için Mekke'ye geldi¹². Kinâne, *Ficâr* savaşlarında Kureyş'in müttefikiydi¹³. Kinâne'nin, Kureyş ile yakın işbirliği içerisinde olduğu, ez-Zühri kanalıyla gelen ve Fâkihî tarafından kaydedilen çok önemli bir olay olarak aktarılan Hâşim oğulları boykotu hadisesindeki kısa bir pasajda dile getirilmektedir. Kureyş, Peygamber'in, peygamberlik faaliyetleriyle ilgili olarak Hâşim oğullarına boykot uyguladığında, Kinâne ile ittifak kurdular. İki taraf arasında varılan anlaşma maddelerine göre Kinâne, Hâşim oğulları ile ticarî alışverişi durduracak ve onları korumaktan vazgeçecekti¹⁴. Bu kısım, boykot hadisesini¹⁵ değerlendirmemizde ve Kureyş'in komşu kabileleriyle olan yakın işbirliği hakkında değerlendirmede bulunmamızda bize yardımcı olabilir. Ebrehe, ordusuyla birlikte Ka'be'yi yıkmaya geldiğinde, Kinâne kabilesi liderinin, Ebrehe'nin delegasyonuna katıldığı ile ilgili rivayetleri bulmak, şaşırtıcı değildir. Sonuç olarak, mabede karşı işlenen saygısızlığı Kinâne'den birisinin işlediği açıklaması, tercih edilebilir gözükmektedir.

Genellikle rivayetler, Ebrehe'nin, mabedine karşı saygısızlık yapıldığı ile ilgili haberi aldıktan sonraki öfkesini anlatmaktadırlar. *Nihâyetü'l-İreb*, Ebrehe'nin reaksiyonu hakkında kısa ama önemli bir pasaja sahiptir. Rivayete göre Ebrehe'nin mabedine Has'amlı iki kişi saygısızlık yapmıştır (pislemiştir): Ebrehe bunu duyduğunda şöyle dedi: "Bu eylem, Kureyş'in ajanları tarafından işlenmiştir. Çünkü onlar, Arapların hac farızasını yerine getirdikleri Ka'be'ye karşı yapılacak olan saldırıdan dolayı öfkeli idiler". Bunun üzerine Ebrehe, hac farızasının sadece San'a'daki mabedde yapılması için Ka'be'yi yıkacağına dair yemin etti. Rivayet "San'a'da o esnada Kureyşli tüccarların bulunduğunu" belirtmektedir. Onlardan bir tanesi, Hişam b. el-Muğire idi¹⁶. Ebrehe, Kureyşli tüccarları çağırdı ve onlara şunu söyledi:

huve mine'l-hums... Ayrıca bk. Muhibbüddin et-Taberî, *el-Kirâ li Gâsidi Ümmi'l-Kurâ*, s. 547-548; Ali el-Halebî, *es-Siretü'l-Halebiyye*, Kahire 1382/1962, III, 98 vd; İbn Hazm, *Haccetü'l-Veda'*, thk. Mahmud Hakkî, Beyrut 1966, s. 148.

¹⁰ et-Taberî, *Tarih*, I, 550 vd.; el-Kurtûbî, *el-Câmi' li Ahkâmî'l-Kur'an*, Kahire 1387/1967, XX, 188, 1.1; el-Kalâi, *el-İktifâ*, thk. H. Masse, Paris 1931, I, 188; İbn Hişam, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, thk. es-Sakâ, el-Ebyârî, Şelebî, Kahire 1355/1936, I, 44; İbn Kesir, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, thk. Mustafa Abdülvahid, Kahire 1384/1964, I, 30.

¹¹ el-Hums hakkında bk. eş-Şâlibî, *el-Cümân fi Ahbâr'iz-Zemân*, yazma. British Museum, 3008, varak 43b, 55a; el-Hakim, *el-Müstedrek*, Haydarabad 1342, I, 483; es-Süyûtî, *Lübâbü'n-Nükûl*, Kahire 1373/1954, s. 25-26; el-Bekrî, *Mu'cemü'l-Musta'cem*, thk. Mustafa es-Sakâ, Kahire 1364/1945, I, 245, *Birk* mad.; Mukâtil, *Tefsir*, yazma. Hâmidîyye 58, varak. 87a, 103a; İbn Habib, *el-Munammak*, s. 143-146; el-İsâmî, *Simtû'n-Nücümü'l-Avâli*, Kahire 1380, I, 218-219.

¹² İbn Habib, *el-Munammak*, s. 288.

¹³ Bk. Örneğin, *el-Munammak*, s. 201 vd; el-Bekrî, *Age.*, 'Ukaz' mad.

¹⁴ el-Fâkihî, *Târîhu Mekke*, Yazma Leiden, 463, varak 444b...*gâle'z-zühriyyü: ve'l-keyfû'l-vâdi haysü tegâsemet gureyşun ale'l-küfri ve zâlike enne benî kinânete hâlefet kureyşun alâ benî hâşimin en lâ yubâyühum ve lâ yu'vühum*; ve bu rivayet için bk. el-Bekrî, *Age.*, *Hayf* mad.; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, thk. Şakir, XII, 230, no. 7239.

¹⁵ Karşılaştırma için bk. Montgomery Watt, *Muhammad at Mecca*, Oxford 1953, s. 119-122.

¹⁶ Onun hakkında bk. Mus'ab ez-Zübeyrî, *Nesebü Kureyş*, thk. E. Levi Provençal, Kahire 1953, s. 301; ez-Zübeyrî b. Bekkâr, *Cemheretü Nesebi Kureyş*, Yazma Bodley, Marsh. 384, varak. 129a-130a.

-Ben, size ülkemde serbestçe ticaret yapmanıza izin vermedim mi? Askerlerime sizi korumalarını ve size karşı saygılı davranmalarını emretmedim mi? Onlar:

-Evet, sayın kral, söyledikleriniz doğrudur, dediler. Bunun üzerine Ebrehe:

-Öyleyse neden kral Necâşî'nin inşâ ettiği kiliseye gizlice pisleme ve duvarlarını dışkılarla sıvamak için adamlar gönderdiniz, diye sordu. Onlar:

-Bu hususta bir bilgimiz yok, diye karşılık verdiler. Ebrehe:

-Öyle sanıyorum ki bu eylemi gerçekten siz yaptınız. Bunu da, Arapların hac için devamlı olarak gittikleri Ka'be'nin misyonunu kiliseye vermek istediğim için ona olan kızgınlığınızdan dolayı yaptınız, dedi. Bunun üzerine Hişam b. Muğire şöyle dedi:

-Bizim Ka'bemiz, sığınılacak ve güvenli bir yerdir. Burada av hayvanları yabânî hayvanlarla bir araya gelerek toplanırlar. Yırtıcı kuşlar zararsız kuşlarla bir araya gelir, birbirlerine zarar vermez ve saldırmazlar. Sizin mabedinize hac, ancak yine sizin inancınızı benimseyenler¹⁷ tarafından yapılacaktır. Araplar, Ka'be'yi tercih etmekten başka hiç bir şeyi kabullenmeyecektir¹⁸. Muğire'nin bu sözü üzerine Ebrehe, Ka'be'yi tahrip etmeye yemin etti. Hişam b. Muğire ise ona karşılık olarak:

-Pek çok kral, Ka'be'yi yıkmaya yeltendi, ancak bunu başaramadılar. Çünkü Ka'be'nin sahibi, koruyucusu olan Allah'tır, diye söyledi. Ardından da :

-İstediyini yap, (*şe'nüke ve mâ eradte*) dedi.

Söz konusu rivayet, Ebrehe'nin seferi öncesindeki Mekke'nin, o gün içinde bulunduğu şartlar ve yine söz konusu dönemde Mekke ile Yemen arasındaki ticari ilişkiler hakkında bilgileri doğrulayan ilk rivayet gibi gözükmektedir. Burada rivayetin uydurulmuş olduğu konusunda az bir şüphe bulunmaktadır: Çünkü bu rivayet, neden uydurulmuş olduğunu açıklayacak ne İslâmîne de destansı özellikler içermektedir. Mahzum, Hişam'ın çok övdüğü kimselerden birisi olmasına rağmen hemen hemen ilerlemek için hiç bir ilgi göstermedi¹⁹. Aslında bu rivayet yüzeysel olarak kalmıştır, dolayısıyla Ebrehe'nin seferiyle ilgili rivayetlerin hiçbirisine dahil edilemez.

Hişam'ın, Ebrehe ile yaptığı tartışma esnasında verdiği cevap, Mekke'nin konumu ve oynadığı rolün, Mekkeli liderlerce anlaşıldığı hakkında enterasan bir tanımlama içermektedir. Bu anlamda Mekke, kabile savaşlarına katılamayan, tarafsız, güvenli ve her Arapın hac yapabilme hakkına sahip olduğu kutsal bir şehirdi. Sadece resmi din bağlıları, yönetici tarafından kurulmuş bir mabed için hac ibadetini yerine getirmekle yükümlüydüler. Ancak kesinlikle şunu belirtmek gerekir ki,

¹⁷ Arapların dîni inançları için bk. G.E. von Grunebaum, *The Nature of Arab Unity before Islam*, Arabica X (1963) s. 15.

¹⁸ *Nihâyetü'l-İreb*, varak. 174b-175a.: *fe uhbirâ bi zalike ebrehetü fe kale: hâzâ desisü kureysin, li gazabihim li beytühimil'lezi* (metinde elletî geçmekte) *tehuccu ileyhil-arabu, ve'l-mesihî le ehdimenne zâlike'l-beyte haceran haceran hattâ yehlusa'l-haccu ilâ mâ bâ hünâ; ve kâne bi san'atüccârün min kureysin, fihim hişam ibnü'l-muğire, fe ersele ileyhim (metinde ileyhî geçmekte) ebrehetü, fe ekbelü hatta dehalü aleyhî, fa kâlelehum: e lem ulik leküm elmatcara fi arzî ve emertü bi hiziküm ve ikrâmiküm? kalü: belâ, gad kâne zâlike; kâle: fe mâ hameleküm alâ en desestüm ilâ hâzihî'l-biati'llezi beneytühâ li'l-melikî'n-necâşiyîmen (metinde hattâ geçmekte) ahdesa fihe'l-ezhirate ve letaha bihâ hitânehâ? kalü: mâ lenâ bi zâlike ilmün; kâle: gad zanentü enneküm innemâ fealtüm zâlike gazaben li beytikümü'llezi (metinde elletî geçmekte) tehuccü ileyhil-arabu indemâ emartü min tasyiril-huccaci ileyhâ; kâle hişam ibnü muğire: inne beytenâ hirzun ve emnün yectemiu fihî's-sibâu meal vahşi ve cevârihu't-tayri meal buğâsi, ve lâ yeridu şey'un minhâ li sâhibihî; ve innemâ yenbeğî en yehucce ilâ biâteke men kâne alâ dînike; emmâ men kâne alâ dîni4l-arabi fe leyse bi muhtârîn ve lâ mu'sirin alâ zâlike'l-beyti şey'en.*

¹⁹ Bk. İbn Ebî'l-Hadîd, *Şerhu Nehcü'l-Belâğâ*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Kahire 1963, XVIII, 285-300.

Mekke'nin bu tarafsız konumu, kendisine, kabilelerle olan ticârî ilişkilerini geliştirmeye imkanı vermiştir.

Mekke hakkında benzer bir görüş, Mekke tarihinin belirli bir döneminde yani *ridde* olaylarının başlangıç döneminde kabile liderliği görevinde bulunan Kurre b. Hübeyre tarafından belirtilmektedir. Onun bakış açısı, kabile gruplarının Mekke ile kurdukları ilişkilerdeki tutumlarını yansıtmaktadır. Amr b. el-As, *ridde* isyanı başladığında Umman'dan Medine'ye dönüşü esnasında Kurre b. Hübeyre el-Kuşeyrî'ye uğradı²⁰. Kurre, Amr'ı misafir olarak kabul ederek ona Medine'de kalacağı süre için eman verdi. Ayrılmak üzereyken şu nasihatta bulundu: "Siz Kureyş halkı, *haram*'ınızda (Mekke) hem kendi adınıza, hem de size nisbeten diğer kabileler adına güvenli bir şekilde yaşadınız. Sonra içinizden birisi çıktı ve senin de işittiğin şeyleri söyledi. Bu bilgi bize ulaştığında, onun davetini kabul ettik; biz "Mudardan bir adamın halka (yani kabilelere) önderlik edeceğini" söylemiştik. Bu adam (şimdi) vefat etti. Halk (yani kabileler) şu an sana hiçbir şey vermemek için mücadele veriyorlar. Bu yüzden *haram* bölgeneye (Mekke) geri dön ve orada güvenlik içerisinde yaşa. Eğer (nasihatim üzere) dediğim gibi hareket etmezsen, seninle uygun göreceğin her yerde savaşmaya hazırım"²¹. Kurre'nin niyeti, Mekke'nin, önceki dönemde olduğu gibi güvenli bir yer olma konumuna geri dönmeydi. Kureyş, "halkın (kabilelerin) lideri" olmak gibi yeni bir siyâsî plan içerisine girmekten kendisini alıkoymak zorunda idi. Ona göre bu plan, Peygamber'in vefatıyla birlikte son bulmuştur. Kureyş, kabilerle önceden olduğu gibi, güven, işbirliği ve eşit şartlardaki ilişkilerine tekrar kavuşmalıdır. Bu sözünden dolayı Halid b. Velid, hapsedilmiş olan Kurre'nin idam edilmesini talep etti²².

Ebrehe'nin seferine katılan bölüklerin kimliği hakkında birbirleriyle çatışan rivayetler bulunmaktadır. İbn İshak, Araplar ona karşı harekete geçtiklerinde Ebrehe'nin kuvvetinin sadece Habeşlilerden oluştuğunu belirtmektedir. Bunlar ise, Ebrehe ile mücadele etmenin kendi görevleri olduğunu düşünen Araplar ile, kabileleri tarafından destek alan ve Ebrehe'ye karşı savaşan iki lider, Zû Nefer el-Himyerî ve Nüfeyl b. Habib el-Has'amî'dir. Ancak onlar, Ebrehe karşısında yenildiler ve yakalandılar. Ebrehe, Mekke'ye doğru ilerleyerek Taif'e geçti. Burada Muattib b. Mâlik es-Sekafî tarafından misafir olarak kabul edildi. Ardından Mekke'ye yöneldi. Bu rivayeti, Abdülmuttalib'in sürülerinin gasbedilmesi, Ebrehe ile konuşması ve Ebrehe'nin ordusunu mahveden kuşların mucizesi takip etmektedir. Yine İbn İshak'ın aktardığı bir rivayete göre Abdülmuttalip, Kinâne ve Hüzeyl kabilelerinin liderleri (Ya'mer b. Nufâta el-Kinânî ve Hüveylid el-Hüzeylî) ile Ebrehe'ye gitmiş ve ona Tihâme'nin kârlarının üçte birini teklif etmiştir²³.

²⁰ Onun hakkında bk. 'Arabica' XV, s. 155, dipnot 2; İbn Abdilberr, *el-İstiâb*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî, Kahire ty, III, 1281, no. 2114.

²¹ İbn Hubeys, *el-Meğâzî*, yazma Leiden, 343, s. 24: "...ve innehum, yâ ma'sere kureyşin, küntüm fi haramiküm te'menüne fihî ve ye'menükümü'n-nâsî; sümme harace minküm raculün yegülû mâ semî'le; fe lemmâ beleğânâ zâlike lem nekrahu ve gulnâ: raculün min mudara yesûgu'n-nâse; ve gad tüvüffîye ve'n-nâsü ileyküm sirâ'un, ve innehum ğayru mu'likum şey'en, felhagû bî haramiküm fe'menü fihî; ve in kunte gayra fâilin fe izni haysu şî'te âlike..." Tamamı için bk. İbn A'sem, *el-Fütüh*, Haydarabad 1388/1968, I, 17-18.

²² Age., s. 24, 11.4-5; s. 26, 1.1-2.

²³ İbn Hişam, Age., I, 47, 63; et-Taberî, *Tarih*, I, 551-556 (İbn İshak'tan); İbn Kesir, *es-Sîre*, I, 30-41 (İbn İshak'tan); el-Ezrâkî, *Ahbârü Mekke*, thk. F. Wüstenfeld, Leipzig 1858, s. 87,92.

Mukâtil, (öl. 150/) (*Tefsirinde* rivayet ettiği gibi) Ebrehe el-Eşrem el-Yemenî'nin, Mekke'ye karşı aşağıda belirtileceği üzere iki sefer düzenlediğini belirtmektedir: Bu seferlerden birincisi, Ebû Yeksûm b. Ebrehe liderliğinde Ka'be'yi yıkmak ve orada yapılan ibadeti engellemek için fil ordusu oluşturmak amacıyla yapıldı. Ancak bu yolculuk/sefer, başarısızlıkla sonuçlandı. İkincisi ise, bazı Kureyşlilerin, Hıristiyanların *el-Heykel* (Necâşi onu *Mâsirhasân* olarak isimlendirdi) olarak isimlendirdikleri kiliseye gelmelerinden sonra meydana geldi. Kureyşliler, bu kilisede et kızartmak için oturdular ve daha sonra ateşi söndürmeyi unuttular. Bunun sonucunda da kilise tutuşup yandı. Bu, birinci seferden bir veya iki yıl sonra meydana geldi ve bu olay, ikinci seferin sebebiydi. Necâşi, kilisenin yandığını öğrenince öfkelenmiş ve Mekke'ye karşı harekete geçmeye karar verdi. Hucr b. Şurahbil el-Kindî, Ebû Yeksûm el-Kindî b. Ebrehe b. es-Sabbâh, Necâşi'ye yardım vaadinde bulundular. Bu yolculuğun liderliğini üstlenen, Abdülmuttalip ile konuşan ve gasbedilmiş koyun sürüleriyle geri dönen, Necâşi'di. Abdülmuttalip, Mekke'ye geri döndüğünde Ebû Mes'ud es-Sekafi, ona şehri terketmesini ve civar dağlarda kalmasını tavsiye etti. Ardından "Bu ev (Ka'be), koruması altında bulunan Allah'ındır" dedi²⁴. Daha sonra mucize kuşları görüldü, Ebrehe'nin ordusu yerle bir edildi ve Abdülmuttalip ile Ebû Mes'ud her ikisi de atılmış mücevher ve altınları topladılar²⁵.

İbn İshak, *Mübtede'* adlı eserinde farklı bir rivayet aktarmaktadır: Habeşistan kralı Ebrehe'nin erkek torunu (kızının oğlu) Aksûm b. es-Sabbâh hac için Mekke'ye geldi. Dönüşünde Negrân'daki bir kilisede alıkonuldu. Yanındaki eşyasını çalan ve kiliseyi yağmalayan Mekkeli adamlar tarafından saldırıya uğradı. Büyükbabası, torunun başına gelenleri öğrendiğinde Mekke'ye karşı Şamir b. Maksûd liderliğinde yirmi bin kişilik bir ordu gönderdi.

Bu kısa rivayet, Abdülmuttalib'in koyun sürülerinin gasbedilmesi ve kuşların mucizesi ile ilgili rivayeti de ihtiva etmektedir²⁶. Abdülmuttalib'in iki şiiri (Bunların 14 beyti *mû* ile, 10 tanesi de *mâ* ile bitmektedir) de *Mübtede'*den nakledilmektedir²⁷.

Fakat Moğultay'ın, *Mübtede'*nin rivayetinin sadece bir kısmını kaydettiği görülmektedir. Rivayetin tamamı, Ebû Nuaym el-İsfahânî tarafından *Delâilü'n-Nübüvve* adlı eserinde kaydedilmiştir²⁸. Ebû Nuaym'ın isnadı, İbn İshak'ın ismini dahil etmemiştir. Ancak Moğultay'ın kaydettiği *Mübtede'*nin bir kısmı, Ebû Nuaym'ın rivayetinin birinci kısmıyla aynıdır²⁹. Bu rivayete göre Şamir'in ordusu, Havlân ve bir grup Eş'ârî kabilesinden oluşmaktadır. Orduya sonra et-Tegâlû'l-Has'amî de katıldı. Abdülmuttalib'in Ebrehe ile konuşması ve kuşların mucizesiyle ilgili rivayet, uzun uzadıya verilmektedir.

²⁴ Hişam b. el-Muğire'nin Ebrehe'ye cevabının tamamı için bk. yukardaki eser, s. 65.

²⁵ Moğultay, *Age.*, varak 25a-26b. (Mukâtil'in kısa bir rivayeti için bk. Meclisi, *Bihâr*, XV, 137; diğer kısımları için bk. el-İsâmî, *Age.*, I, 232-233; es-Sa'lebi, *Kisâsu'l-Enbiyâ*, kahire ty. s. 602-603). * Bk. el-Hâzin, *Lübâbü'l-Te'vîl*, Kahire 1381, VII, 244-245; el-Beghâvî, *Meâlimü't-Tenzîl*, (*Lübâbü'l-Te'vîl*'in kenarında).

²⁶ Moğultay, *Age.*, varak 26b.

²⁷ *Age.*, varak 27a-b.

²⁸ Haydarabad 1369/1950, s. 101-105; bk. es-Süyûtî, *ed-Dürü'l-Mensûr*, Kahire 1314, VI, 394 (*Delâil*'den nakledilmektedir).

²⁹ Moğultay, Ebu Nuaym'ın metnini mütalaa ettikten sonra (varak 25b, 1.7) onun, komutan Şamir b. Masfûd'un ismini kaydettiği sonucuna ulaşmaktadır (bk. Ebu Nuaym, *Delâil*, s. 101, dipnot 1).

Taberi'nin ikisini birlikte verdiği rivayet³⁰, Vâkidî'nin rivayetine dayanmaktadır. Bu rivayet, İbn Sa'd³¹, Ebû Nuaym³², Moğultay³³ ve es-Sa'lebi³⁴ tarafından kaydedilmiştir. Bu rivayete göre Abdülmuttalip, Amr b. Âz el-Mahzûmî, Mut'im b. Adiy ve Ebû Mes'ûd es-Sekafî ile birlikte Hira dağında kaldı.

Anonim bir rivayet, Osman b. Affân'ın babasının da Abdülmuttalip ile birlikte dağda bulunduğunu; Ebrehe'nin ordusunun yağmalarını toplamak için dağdan ilk olarak inenlerin Abdülmuttalip, Affân ve Ebû Mes'ud es-Sekafî olduğunu ileri sürmektedir. Rivayete göre Osman'ın babası bundan yani yağmaları topladıktan sonra zengin olmuştur³⁵. Oysa *Nihâyetü'l-İrebîn* rivayetine göre Abdülmuttalip, Hakim b. Hizâm ile birlikte dağdan inmiştir³⁶.

Önemli bir rivayet, et-Tabersî³⁷ ve Meclisî³⁸ tarafından kaydedilmektedir. Buna göre Ebrehe'nin ordusundaki taraftarlarının çoğunluğu, Akk, Eş'ar ve Has'am halkından idi. Ebrehe'nin bölükleri Mekke'ye ulaştığında, halk şehri terk ederek dağlarda sığınak aradı. Halk Mekke'yi boşalttığında sadece Mekke'de *Sikâye* görevini yürüten Abdülmuttalip ile *Hicâbe* vazifesini yürüten Şeybe b. Osman b. Abdüddâr kaldı. Abdülmuttalib'in koyun sürülerinin gasbedilmesi ile ilgili rivayeti, yine Abdülmuttalib'in Ebû Yeksûm ile karşılaşması rivayeti takip etmektedir. Karşılaşmayı müteakip meydana gelen olaylar hakkındaki detaylar, özel bir merak uyandırmaktadır. Eş'ârîler ile Has'amîler, kılıç ve mızraklarını kırdılar ve Ka'be'yi yıkmak gibi herhangi bir niyetleri olmadığını söyleyerek kendilerinin Allah katında masum olduklarını açıkladılar. Kuşlar mucizesi meydana geldiğinde, Mekke'ye karşı yürüyüşe geçen birlikler, kuşların attıkları taşlar tarafından öldürüldüler. Has'am ve Eş'ar, sözkonusu taşlardan zarar görmekten kurtuldular.

Şiî olan Tabersî ve Meclisî tarafından belirtilen bu rivayet, bir sünî olan el-Beyhakî tarafından da *Delâilü'n-Nübüvve* adlı eserinde kaydedilmektedir³⁹. Söz konusu rivayetin Güney Araplarınca ortaya konulduğu apaçıktır. Güney Araplarının aktardığı rivayet, aynı şekilde Zû Nefer ve Nevfel b. Habib'in, Ebrehe tarafından hapsedildiklerini ve bunları serbest bırakması için ona baskı yaptıklarını da onaylamaktadır. Ebrehe'nin mabedine saygısızlık yapan adam, Nevfel (veya Nüfeyl) idi. Bunu, hac vazifesinin Mekke'de idame edilmesini sağlamak için yapmıştı. Zû Nefer ise Abdülmuttalib'e, Ebrehe ile karşılaştığında nasihat veren arkadaşıydı⁴⁰. Bütün bunlardan Güney Araplarının kendilerini, Mekke'nin *haramiyetine* karşı gerçekleştirdiği eylemlerinde Ebrehe'ye yardım ettiği ilhamından kendilerini temize çıkarma çabaları olduğu kolayca anlaşılmaktadır.

³⁰ *Tarih*, I, 556-557.

³¹ *Tabakât*, Beyrut 1956, I, 90-92.

³² *Delâil*, s. 106-107.

³³ *ez-Zahr*, varak 32a.

³⁴ *Kısâsu'l-Enbiyâ*, s. 603-604.

³⁵ el-Halebi, *İnsânü'l-Uyûn* (=es-Siretü'l-Halebiyye), Kahire 1351/1932, I, 73.

³⁶ Varak 176b.

³⁷ et-Tabersî, *Mecmû'l-Beyân*, Beyrut 1380/1961, XXX, 234-237.

³⁸ *Bihânü'l-Envâr*, Tehran 1379, XV, 134-137.

³⁹ Varak 13a-14a.

⁴⁰ Karşılaştırınız. el-Hemdânî, *el-İkfil*, thk. Muhibüddin el-Halib, X, 25. (Kahire 1368).

Muhammed b. Habib'in kaydettiği rivayet⁴¹, yukarıda belirtilenlerden farklıdır. Ebrehe, Ka'be'nin planına göre San'a'da bir kilise inşa ettirdi. Kilise, Kinâneli bir grup tarafından saygısızlığa uğradı. Ebrehe, bunun üzerine Ka'be'yi yıkmak ve sonra da Necd bölgesine akın etmek için Mekke'ye karşı yürüyüşe karar verdi. Ebrehe, az sayıda alçak soylu kişiler, ayak takımı ve eşkiya topladı. Bunları ordusunda listeye geçirdi. Ebrehe'ye, kendisinin başkanlığında yine kendi kabilesinden büyük bir grupla Has'am'ın lideri Nüfeyl ve Ka'be ile *haram*'ın kutsiyetini tanımayan Belhârisli Münebbih b. Ka'b da katıldı. O anda Negrân'da bulunan Tarafe, Katade b. Seleme el-Hanefî'yi⁴², Ebrehe'nin, Necd'e karşı planladığı saldırısı karşısında uyardı. Ebrehe'nin ordusu tarafından yakalanan Külsüm b. Ümeys el-Kinâni'nin beyitleri bir araya getirildiğinde Ebrehe'nin ordusu hakkında canlı bir açıklama verecektir:

Ey Allahım! Şu haykırışa kulak ver,
ve Mekke dağlarının arasından bir haberci gönder,
Eşrem'in askerleri aralarında fillerle senin üzerine saldırmaktalar,
Ve siyah süvariler gibi (hayvanlar gibi)
Ve sayılamayacak derecede her biri iri yapılı piyade bölükleri,
Lât adına, kana susamışcasına kargılarını sallıyorlar,
Onlar sana saldırıyorlar, sana saldırıyorlar!
Toprak onları taşıyamayacak kadar dar,
Vadiyi tamamen kaplayarak akan sel gibi.

Ebrehe'nin askerleri, yolda kendilerine yenilen Ezd kabilesi tarafından saldırıya uğradı. Bununla birlikte Ebrehe ve ordusu, Taif'te Mes'ûd b. Muattib tarafından misafir olarak kabul edildi. Mes'ud, (kendi mabedini kurtarmak için) Ebrehe'ye, Taif mabedinin küçük olduğunu ve asıl amacının, -yani Ebrehe'nin- mabedine karşı saygısızlık yapılmasından dolayı intikam almak için yıkılması gereken Mekke'deki Ka'be olduğunu belirtti. Ebrehe'nin ordusu Mekke'ye yaklaştığında, şehir halkı dağlarda sığınak araştırmak için Mekke'yi terketti. Şehirde sadece Abdülmuttalip ile Amr b. Âiz el-Mahzûmî kaldılar⁴³: Onlar, Mekke'de kalan halkın ihtiyacını temin ettiler. Dahası bu rivayet, Ebrehe'nin, Abdülmuttalip ile karşılaşması ve kuşların mucizesi hakkındaki olayı da aktarmaktadır. İlave edilmiş şiirler de, Ebrehe'nin ordusunun fecî sonunu tanımlamaktadır.

Aslında nakledilen rivayetler çelişkili olduğu gibi onların içerdikleri tanımlamalar da net değildir. Mucizevî efsane ve türü unsurlar⁴⁴ âşikardır; ve bunlar her rivayetin bir kısmını oluşturmaktadır. Bununla birlikte burada gözönünde bulundurulması gereken bazı detaylar bulunmaktadır. Moğultay tarafından belirtildiğine göre, Mukatil'in iki sefer yapıldığı hususundaki rivayeti -ki, bu yukarıda belirtilmişti- münferid bir rivayettir: Birinci sefer, Mekke'ye ulaşmada başarısız kalmış; diğeri ise, bu yolculuktan bir veya iki yıl sonra gerçekleşmişti. Bu yolculukta Necâşi'nin liderliğindeki ordunun bazı birlikleri, Mekke'ye girdi. Ancak sefer, ordunun

⁴¹ *el-Munammağ*, s. 68-80.

⁴² Bk. *Diwân de Tarafa*, thk. M. Seligsohn, Paris 1901, s. 146 (VII, ilave). Ve bk. *Age.*, s. 90; *el-Munammağ*, s. 69, dipnot 3.

⁴³ Karşılaştırınız. el-Belâzûri, *Ensâbü'l-Eşrâf*, thk. Muhammed Hamidullah, Kahire 1959, I, 68; el-Makdîsi, *el-Bed' ve't-Tarih*, thk. Cl. Huart, Paris 1899, III, 186.

⁴⁴ Ebu'l-Hasan el-Bekrî'nin hikayemsi rivayeti için bk. Meclisi, *Bihâr*, XV, 65-74.

fecî akibeti ile bitti. Bu rivayet, RY 506 kitabenin Fil seferinden önce bir seferin daha olduğuna işaret ettiğini benimseyen W. Caskel'in yaklaşımına uymaktadır⁴⁵.

Ebrehe'nin ordusundaki birliklerin, Güney ve Kuzey Araplarından oluştuğu görülmektedir. Has'am, Belhâris, Akk, Eş'ar, Havlan bunlar rivayette belirtilen Güney Arap birliklerinin isimleridir. Mudarî birliklerin varlığı, Haş'am'ın Mudarilere testis eti hazırlayıp, Mudarîlerin bunu yemeyi reddettileri belirtilen rivayette imâ edilmektedir⁴⁶. Mudarîler, testis etini yemeyi ve haç önünde ayağına kapanmayı reddettilerinde Ebrehe, onlara isteklerini yerine getirmelerini emretti. Onlar ise, testis eti yemeyeceklerini ve ayağına kapanmayacaklarını belirttiler; çünkü onlar, kendi halklarının inançlarını takip ediyorlardı (ve *nahnu, ebeyte'l-la'ne, fi dîni kavminâ*). Ebrehe onları " *kullü kavmin ve dînehüm*" (her kavim, kendi dini üzeredir) diyerek serbest bıraktı⁴⁷. Orada aynı şekilde Habeşli bölükler de bulunmaktaydı. Kays b. Huzâî es-Sülemî'nin, Ebrehe'yi methettiği şiirleri, Ebrehe'nin etrafındaki seçilmiş Habeşli birimi tanımlamaktadır:

v.3. Habeşistan'ın çocukları onun etrafında:

Habeşistanlıların ipek elbiselerine bürünmüş

v.4 Beyaz ve siyah yüzlerle:

onların saçları (kıvrıkcık) uzun biberlere benzer⁴⁸.

Ebrehe'nin, Ka'be'yi yıkmaya kalkışmasından sonra Necd bölgesine akın yapmaya niyetlenmesi önemlidir. Tarafe'nin şiirlerinde de açıkça belirtildiği gibi Necd'e saldırı planı, İran ve Bizans arasındaki mücadelenin odağı haline gelen ve Ebrehe'nin idaresi altında bulunan Necran bölgesindeki kabilelerin toprakları üzerinde kurulu Hire yönetimindeki topraklara saldırılar yapmayı amaçlamaktadır⁴⁹.

Ebrehe'nin ilerlemesinde (yürüyüşünde) Necrân'ı dinlenme yeri olarak seçmesi, önemlidir. Çünkü burası, Tarafe'nin dediğine göre "kralların kararlarını aldığı" (*bi Necrâne mâ qazze'l-Mülükü gazâ'ahum*) yerdir⁵⁰. Necrân halkı, Hıristiyanlara bağlı insanlardı ve kesinlikle Ebrehe'ye sempati besliyorlardı⁵¹; bu bölgedeki Belhârisli gruplar da ona yardım ettiler.

⁴⁵ W. Caskel, *Entdeckungen in Arabien*, Köln und Opladen 1954, s. 30 vd.

⁴⁶ *el-Munammak*, s. 70: *eyyühe'l-meliku, inne men ma'ake min mudara abau en ye'kulü min hâzihi'l-husâ şey'en... ve ersêle, fe uhize lehu nâsun min mudara...*

⁴⁷ *Age.*, s. 71. Ebrehe'nin sözü, Hişam b. el-Muğire ile yaptığı konuşmasından onun ile taraftar olduğunu hatırlatmaktadır.

⁴⁸ *el-Munammak*, s. 70.

⁴⁹ Bk. Caskel, *Age.*, s. 30.

⁵⁰ Krş. el-Hamdâni, *Age.*, II, 157 (thk. Muhammed el-Ekvâ el-Hivâli, Kahire 1386/1966): *alâ Hububenâ iz tükeddâ mehâsilub; ve bk. Age.*, s. 157: *...darabû li Ebrehate'l-umûra.*

⁵¹ Bk. İbn Abdilhakem, *Fütühu Mısır*, thk. C. Torrey, New Haven 1922, s. 301, 1.5. Peygamber'in, Necran delegasyonu ile yorucu tartışması hakkında söylediği söz: *le vedittü enne beyni ve beyne ehli necrane hicaben (min şiddeti mâ kânü yucâdîlühühü)*. Salim b. Ebi'l-Ca'd'in (öl. h. 98) rivayetine göre, Necran bölgesinde zorla toplanılan güçlerin, oldukça önemli olduğu anlaşılmaktadır. (Salim için bkz. *Tehzîbü'l-Tehzîb*, III, 432, no. 799) Söz konusu rivayet, el-A'meş tarafından nakledilmektedir. (A'meş hakkında bk. ez-Zehabi, *Tezkiretü'l-Huflâz*, I, 154, no. 149) Rivayetlere göre, Necrân'ın Hıristiyan nüfusu, savaşabilecek insan sayısı 40.000 gibi büyük bir rakama ulaştığında, Müslümanlar, onların kendilerine karşı koyabileceklerinden endişelendiler. Hz. Ömer, bunun üzerine onları sürgüne gönderdi. Onlardan bazısını Suriye'ye, bazısını Irak'a ve kalanlarını da başka başka bölgelere sınır dışı etti. (Bk. Mukâtil, *Tefsîr*, yazma Hamidiyye 58, varak 66b: *kesurü hattâ sârü erba'ne elfe mukâtilin, hâfe'l-müslimüne en yemilü aleyhim...fe ehraçe (yani Ömer) fîrgaten ile's-Şam, fe fîrketen ile'l-İrâki ve fîrketen ilâ arzin uhrâ*. Bu rivayette verilen savaşçıların sayısı, abartılmış olabilir. Ancak yine de bu rivayet, Necran'da toplanabilen güçlerin takviye edildiğine işaret etmektedir. (Olay

Abdulttali ile birlikte geride kalan Mekke liderleri hakkındaki bilginin de gözden geçirilmesi gerekir. Amr b. el-Âiz el-Mahzûmî, görünürde Abdulttali ile yakın temas içerisindeydi. Çünkü Abdulttali, onun kızkardeşi Fâtima ile evlenmiş ve bu evlilikten Peygamber'in babası Abdullah doğmuştu⁵². *Nihâyetü'l-İreb'te* belirtildiği gibi Mahzûm'un, Yemen ile ticârî ilişkileri söz konusuydu. Habeşlilerin, Mahzum oğulları semtindeki *Dârü'l-Ulûc'ta* ikâmet etmeleri, şaşkıncı değildir⁵³. Mahzûm'un, Negrân ile ekonomik ilişkileri olduğu da görülmektedir: Velid b. el-Muğire öldüğünde oğluna, Negrân'ın piskoposuna yüz dinar borcu olduğunu söylemişti⁵⁴. Bu nedenle Ebrehe'nin ordusunun gelişinde Mahzûm'a danışılması ve alınan kararlarda onun da payının bulunması ma'kul gözükmektedir. Yukarıda belirtildiği gibi, Kinâne'nin de Mekke ile yakın ilişkileri vardı. Bu yüzden Muhammed b. Huzâf es-Sülemî'nin, Ebrehe tarafından Kinâne'ye gönderilmesi, bir Kinânînin yakalanması ve Ebrehe'nin ordusunun yaklaşması tehlikesi hususunda Kureyş'i uyarmak için şiirler derlemesi, yine Zî'l kabilesinden bir başka Kinânî'nin, Ebrehe ile görüşmeye katılan delegasyonun bir üyesi olduğu söylentisi ihtimal dahilindedir. Dil kabilesinden bir kadının Muaviye'ye okuduğu şiir, Fil Seferinde Kinâne'nin oynadığı role işaret etmektedir:

hum meneû ceÿse'l-ehâbişi anveten:

ve hüm nebnehû 'annâ guvâte benî bekri

Onlar (yani Dil) Habeş ordularını zorla engellediler:

Ve onlar baştan çıkarıcıları, Benu Bekr'i bizden uzaklaştırdılar⁵⁵.

hakkındaki Belâzürî'nin rivayeti (*Fütûh*, s. 89, 11. 1-2) oldukça muhtasardır. "... Onlar (yani Necran halkı) faizle para verdiler ve büyük oranda artış gösterdiler (kar ettiler). Bu nedenle Ömer, onlardan çekindiği için sürgün etti".

⁵² Bk. İbn Habib, *el-Muhabber*, thk. Ilse Lichtenstaedter, Haydarabad 1361/1942, s. 51; İbnü'l-Kelbî, *Cemheratü Neseb*, yazma British Museum, 23297, varak. 8a, 1.3; 8b, 1.3; İbn Habib, *Ümmühâtü'n-Nebî*, thk. Huseyn Ali Mahfuz, Bağdat 1372/1952, s. 10.

⁵³ el-Fâkihî, *Age.*, varak 458a; Peygamber'e, Habeşlilerin, İslam'ı kabul etmek için kendisine gelmek istedikleri bildirildi. Bunun üzerine Peygamber şöyle buyurdu: "Habeşlilerde iyilik adına hiç bir şey yoktur. Onlar acıktıklarında çalar, tıka basa doyduklarında içerler. Bununla birlikte iki güzel hasteliler vardır: Halkı doyururlar ve mertirlir" Atâ b. Ebî Rebâh'ın bu aile içerisinde doğduğu söylenmektedir. Ömer, Mekke'ye geldiğinde parayı Kureyş, Araplar, Mevâlî, İranlılar ve Habeşliler arasında dağıttı (el-Fâkihî, *Age.*, 397a) Abdullah b. Zübeyr, Ka'be yıkıldığında Ka'be'nin onarım işi için Habeşli kölelerden istifade etti. Peygamber'in önceden onların da Ka'be'yi yıkanlar arasında bulabileceklerini söylemesine binaen İbn Zübeyr, Habeşlilerin de bunlar arasında olabileceğini düşündü. (Ka'be'nin yıkımı hakkında bk. Ezrâkî, *Age.*, s. 141; el-İsâmî, *Age.*, I, 169) Ka'be'yi yıkacak Habeşliler hakkında bk. Ezrâkî, *Age.*, 193; el-Fâsî, *Şifâü'l-Haram*, Kahire 1956, I, 127-128.* İranlı esnafın, Abdullah b. Zübeyr'in restoresi süresince Ka'be'nin inşasında çalışmaları hakkında (ya da Muaviye'nin evlerinin inşasında) bk. el-Mevsîlî, *Hayâtü'l-Vesâil*, yazma, Cambridge Qq 33, 231b vd. (ve kâne merra bi'l-Fursi vehüm yebnûne'l-mescide'l-Harame li'l-fitneti İbni zübeyr, ve gileyebnûne düra Muaviyete...)

⁵⁴ ez-Zübeyr b. Bekkâr, *Age.*, yazma 145b, 1.8.* Hişam b. el-Muğire ailesinin ticaretinin genişlemesi, Hutay'ın aşağıdaki dizelerinden tahmin edilebilir (*Diwan*, thk. Nu'man Amin Tâhâ, Kahire 1378/1958, s. 320):

fe hellâ emarti benî Hişam'ın fe yemkûsâ:

alâ mâ esâbe min mi'ine ve min elfi

mine'l-rumî ve'l-uhbusî hattâ tenâvele:

bi bey'ihimâ mâle'l-marâzibetî'l-hullî

ve mâ kâne mimmâ eshâbe yecma'ânihi:

mine'l-mâlî illâ bi'l-taharrufî ve's-sarfî

(Yorumu için bk. *Age.*, s. 322)

⁵⁵ el-Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, thk. M. Schloessinger, Jerusalem 1971, IV, A, s. 18; Görünürde Bekr ile Bekr b. Abdîmenâ'ta işaret edilmektedir (bk. Watt, *Muhammed at Medina*, s. 83); ayrıca Abdulttali'nin Benü Bekr ile karşı karşıya gelmesi üzerine Kureyş ile Ehâbiş arasında ittifak ile sonuçlanan öykü hakkında bk. el-Belâzürî, *Ensâb*, varak. 902a; Huzâfe b. Gânim el-Cumâhî'nin şiirindeki ikinci yarım mısra için bk. *Age.*, s. 69:

humû melekü'l-bathâ'a meccden ve su'deden:

ve hum taradû 'anbâ guvâte benî bekri

(melekü yerine muhtemelen mele'ü daha tercih edilebilir)

Delagasyonda Hüzeyl'in liderini de bulmak olasıdır. Hüzeylin Mekke ile iyi ilişkileri vardı ve Mekke'ye karşı Ebrehe'nin seferini durdurma hususunda oldukça önemli bir rol oynamıştır⁵⁶.

Aynı şekilde, Abdülmuttalib'in aldığı kararlarda Sakif'in liderine danıştığı ihtimali de büyüktür. Sakif'in Mahzum ile çok sıkı ekonomik ilişkileri ve müşterek ekonomik girişimleri söz konusu idi⁵⁷. Abdülmuttalib'in, Taif'te kendisine ait bir mülkünün olduğunu belirtmesi de kayda değerdir⁵⁸. Onun Yemen ile de ilişkileri vardı; bu sonuç, Abdülmuttalib'in San'alı birisine borcu olduğuna dair bir belge hakkındaki rivayetten çıkarılabilir⁵⁹.

Elbette ki Abdülmuttalip, *haram*'ın temsilcisi, Ka'be'nin ileri gelenlerinden (sahibi) ve *Sikâye*'den sorumlu birisi olarak hareket etti. Bu durum, özellikle *Hicâbe* görevini elinde tutan, Mekke'nin bir başka ileri gelenlerinden Şeybe b Osman'ın, Ebrehe'nin Ka'be saldırısı esnasında Mekke'de kaldığı ile ilgili rivayette önemle belirtilmiştir. Rivayete göre her ikisi de halkın ihtiyaçlarını karşılıyorlardı. Bu da, Abdülmuttalib'in, Ka'be'nin ileri gelenlerinden ve sorumlularından olduğu düşüncesini açıkça yansıtmaktadır⁶⁰.

Ebrehe'nin Mekke'ye saldırdığı esnada Abdülmuttalib'in, doğrusu Mekke'de idareyi elinde tutmaya çalışması boşuna olacaktı. Rivayetlerden çıkarılabilecek tek sonuç, Mekke politikası üzerinde etkili olan unsurların kabileler olduğu ve o dönemde kararları Mekke kabilelerinin yöneticilerinin aldığıdır.

Sefer hakkındaki detaylar, açıkçası yetersizdir⁶¹. Fakat seferin sonuçları hakkında verilen mâlumât ise kapsamlıdır. *Nihâyetü'l-İrab*'in belirttiğine göre "Kureyş, bu olaydan sonra Arapların (yani kabileler) gözünde prestij elde etti ve düşmanları, Kureyşi *Âlullahi* (Allah'ın ailesi) olarak isimlendirdiler; onlar yine: "Allah, kendilerine karşı entrika düzenleyen şeytanı (düşmanı) onlardan uzaklaştırdı" demektedirler⁶². Söz konusu prestijden dolayı Abdülmuttalip, Fil Seferiyle birlikte zengin oldu. Her yıl pek çok deve satın aldı ve onları Mekke halkı için kesti⁶³. O, Mekke'nin su ihtiyacını sağlamak için Zemzem kuyusuna ilaveten Nasr b. Muaviye oğullarından *el-Ecbâb* olarak isimlendirilen kuyuları satın aldı⁶⁴.

⁵⁶ Bk. *El, Huzeyl* mad., (G. Rentz) ve W. Caskel, *Age.*, s. 31, 11.10-16.

⁵⁷ Bk. el-Vâhidî, *Esbâbü'n-Nüzûl*, Kahire 1388/1968, s. 58-59; es-Süyûfî, *Lübâbü'n-Nükûl*, s. 42; et-Taberî, *Tefsîr*, lhk. Mahmud ve Ahmed Şakir, Kahire ty., VI, 22-23; (no. 6258-6259); Mukâtil, *Tefsîr*, yazma Hamidiyye, 58, varak 46a: *fe lemmâ ezharallahu azze ve celle'n-nebiyye ale't-tâifî şeterat sakifün enne kulle riban lehum ale'n-nâsi fe hüve lehum ve kulle ribe'n-nâsi aleyhim fe hüve meüdü'n anhüm...*; ve bk. Moğultay, *Age.*, varak 171b-172a; ve yine bk. es-Süyûfî, *ed-Dürü'l-Mensûr*, I, 366-367.

⁵⁸ İbn Habib, *el-Munammak*, s. 98.

⁵⁹ el-Meclicî, *Age.*, XV, 160, no. 90; krş. Yâkut, *Mu'cemü'l-Buldân*, Zaul mad.

⁶⁰ Prensip, Haram'ın ileri gelenlerinin, Hz. Peygamber tarafından uygulanan görevleri icra etmek için Mekke'de kalmak zorunda olmalarıydı. Abbas ve Şeybe, hicret etme zorunluluğundan kurtuldular ve Mekke'de kaldılar. Bk. İbn Asâkir, *Tarih*, VI, 349; İbn Hacer, *el-İsâbe*, III, 218, II, 18-19, no. 3490.

⁶¹ Bk. Caskel, *Age.*, s. 31: "Es geht daraus hervor, wie dürlig die einbeimischen Quellen"...

⁶² *Nihâyetü'l-İrab*, varak 177a; bk. Ezrâkî, *Age.*, s. 98.* Bk. Mevsilî, *Age.*, yazma 156a: *evvelü mâ 'azume emru Kureyşin fe sümmiyet alâllahi ve garâbetühu bine hezeme'llahu ceşşe'l-filî.*

⁶³ *Nihâyetü'l-İrab*, varak 177a.

⁶⁴ *Age.*, varak 191b vd.

Arap kaynakları (hadisler), *hums* kurumunun⁶⁵ Fil seferinden sonra kurulduğunu belirtmektedir⁶⁶. Bazı kaynaklar, *humsun* kuruluş tarihi hakkında çelişkili bilgiler içermektedirler⁶⁷. Fakat söz konusu seferin başarısızlıkla sonuçlanmasının Mekke'nin ticaretinin gelişmesine, yine Mekke'nin diğer kabilelerle yakın ilişki kurmasına ve Kureyş tarafından önceden kurulmuş olan kurumların güçlenmesine de yardım ettiği açıktır. Ukaz panayırı⁶⁸, Fil Seferinden on beş yıl sonra kuruldu⁶⁹. Abdülmuttalip, Seyf b. Zî Yezan'ı zaferinden dolayı tebrik için gelen heyetin üyelerinden biriydi⁷⁰. Meclisi tarafından Vâkidî kanalıyla aktarılan rivayete göre Seyf, oğlunu Mekke'ye kendi adına vali (*governor*) olarak göndermişti⁷¹. Vâkidî'nin rivayeti, muhtemelen abartılmıştır; çünkü Seyf oğlunu bir vali değil de, sadece bir temsilci (*representative*) olarak göndermiş olabilir. Fakat her iki rivayet de, Mekke ile Yemen'in ilişkilerini yeniden kurduğuna ve ticârî bağlarını yenilediğine işaret etmektedir.

II

Mekke, varlığını ticarete borçludur. Hac ibadeti ve ticaret, bu şehir için vazgeçilmez iki unsurdur. Bu yüzden genç Müslüman toplumda sorulabilecek en önemli sorulardan birisi, ticaretin *hac* farızası süresince yürütülüp yürütülmediğidir. Bu soru, kesin olarak Bakara suresi 198. ayette cevaplandırılmıştır: "Rabbinizden

⁶⁵ Ebrehe'nin hezimetinin bir takdiri ilâhi olduğunu anlayan Araplar, Harem-i Şerife ve hac ibadetine görülmemiş bir ihlimam göstermeye başladılar. Mekke'nin bu zaferi, Ka'be'ye oldukça önemli bir itibar kazandırdı. Bunun sonucunda Kureyş, 'ehlullah' olarak kabul edildi. Bu prestijden yararlanan Kureyş, meşhur *hums* müessesesini kurdu. Sadece Mekke sakinleriyle en yakın mütteliklerinin üye olduğu (İbn Habib, *el-Munammak*, s. 127) bu müessesenin, temelindeki iktisadî etkeni gösteren en önemli bir özelliği vardı: Buna göre Kureyş, (kutsiyetini muhafaza kastıyla) şehre dışarıdan yiyecek ve giyecek sokamayacaklarını ileri sürerek, *hums* kapsamına girmeyen hacıları, tüccarları Mekke'ye yiyecek ve giyeceklerini almaya zorluyordu. Tabiiyatla tüccarın lehine işleyen bu mekanizma, Mekke ekonomisini güçlendiriyordu. Bu nedenle *hums* müessesesinin ekonomik önemi bariz olup din kisvesine büründürülmesi, pek şaşırtıcı değildir. (Cengiz Kallek, "Asr-ı Saadette Devlet ve Piyasa İlişkisi" Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslam, (Komisyon) İstanbul 1994, III, 411-412. (Çev.)

⁶⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi'l-Tarih*, thk. Abdülvahab en-Neccâr, Kahire 1348, I, 266.

⁶⁷ İbn Hişam, *Age.*, I, 211: *kâle İbnü İshak: ve kad kânet kureyşun -lâ edri kable 'l-filî em ba'dehu- ibtedeat ra'ye'l humsi...*

⁶⁸ Cahiliyye döneminde Arabistanda, kültürel faaliyetlerin de yapıldığı panayırılar, ticârî hayatta büyük bir önem taşımaktaydılar. Bu panayırılardan bazıları haram aylarda, bazıları da mukaddes sayılmayan diğer aylarda düzenleniyordu. Bu panayırılar hakkında bk. Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, çev. M. Said Mutlu-Salih Tuğ, İstanbul 1969, II, 208; A. Turan Yüksel, "Yakın Doğu'da Ticaret Merkezleri ve panayırılar", *Selçuk Üniv. İlahiy. Fak. Dergisi*, (Ayrı basım) Konya 1994, sayı: 5, s. 309-310). Taif ile Nahle arasında ve Zilkâde ayının ortasında kurulup ay sonuna kadar devam eden Ukaz, panayırılardan en önemlisiydi. Bu panayıra Kureyş dahil Hevâzin, Gatafan, Huzâa ve Ehâbis gibi pek çok sayıda kabile katılır; Yemen ve Basra'dan değişik mallar gelirdi. 129/746 yılına kadar kurulmaya devam eden bu panayır, özellikle Fil Vak'asından sonra Mekke'nin büyük bir prestij kazanması dolayısıyla Arabistan'da en önemli panayır özelliğini kazanmıştır. (A. Turan Yüksel, *Age.*, s. 310) (Çev.)

⁶⁹ Moğultay, *Age.*, varak 170a; el-Bekrî, *Age.*, III, 959; et-Tevhidî, bu Arap panayırılarını, gerek bedeviler, gerekse yerleşik halk arasında olsun, Arap toplumu içerisinde bir azaletin simgeleri olarak kabul etmektedir. *ve mimnâ yedullü alâ tehadûrühim fi bâdiyetihim ve tebeddühim fi tebeddühim ve tebellihim bi eşrafî ehvâli amrayni esvaguhumlati lehum fil cahiliyye...(el-İmtâ' ve'l-Muânesa*, thk. Ahmed Emin, Ahmed ez-Zeyn, Beyrut I, 83.

⁷⁰ Bk. Örneğin, İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, Beyrut -Riyad 1966, II, 178; İbnü'l-Cevzi, *el-Vefâ bi Ehvâli'l-Mustafa*, thk. Mustafa Abdülvahid, Kahire 1386/1966, I, 122-128.

⁷¹ *Bihârü'l-Envâr*, XV, 146. 80: *kâle'l-vâkidîyyü: kâne fi zemâni Abdülmuttalibi raculün yügâlü Seyf b. Zî Yezane ve kâne min mülûki'l-Yemeni ve gad enfeze benâhu ila Mekkete vâliyen min gibelihi, ve tekaddeme ileyhi bi isti'mâli'l adli ve'l-insâfi...*

ihsan istemenizde bir sakınca yoktur..."⁷². Dolayısıyla Mekke'de ticaretin dîni ibadetlerle ilişkisi, cahiliyye döneminde olduğu gibi birbirinden ayrılmaz surette devam etti. Kervanlar, mallarını Haram aylar, *Hums* ve *Zâde* gibi yerleşik kurumlar sayesinde korunan Mekke'ye boşaltır⁷³ ve pazarlara serbestçe girebilirlerdi^{74*}. Suriye, İran ve Yemen'e gitmek üzere olan kervanlar, Mekke'den eşyalarını yükledikten sonra ayrılırlardı.

Mısır'dan mal ithalatı hakkında aşağıdaki verilen mâlumât, özel ilgi uyandırmaktadır. Buna göre, Mekke'nin aşağısında Safvân b. Ümeyye el-Cumâhî'ye⁷⁵ ait bir "Mısır Çarşısı" (*Dâr-ı Mısır*)⁷⁶ vardı. O, burayı, Mısır'dan bu çarşıya gelen malların depolanması için kullanırdı. Halk, Mekke'nin aşağısına gelir ve bu mallardan satın alırdı. Rivayete göre "Onun ticareti, Mısır ile sınırlı idi"; bu nedenle de malların satıldığı yere işaret etmesinden dolayı burası "Dâr-ı Mısır" olarak isimlendirildi⁷⁷.

Mahzum oğulları semtinde es-Sâib b. Ebi's-Sâib çarşısı vardı; bölümlerin birinde, Peygamber'in ve es-Sâib'in malları depolanmaktaydı⁷⁸. es-Sâib, Peygamberle ortak idi⁷⁹. eş-Şeybânî'ye göre, onlar deri ticareti yapmışlardı⁸⁰. Belâzürî'nin kaydettiği bir rivayete göre ise Peygamber, Ebû Süfyan tarafından Suriye'den getirilen bazı mallara ileride gelir sağlamak için para yatırmıştır⁸¹.

Karışık ticaret işleri, farklı ortaklıklara sebep olmaktadır. el-Abbâs, Halid b. Velid'in ortağı idi; her ikisi de faiz karşılığı ödünç para verirdi; İslam geldiğinde onlar faiz için büyük bir meblağ ödünç para almışlardı⁸². Bir başka rivayete göre Abbâs, Ebû Süfyan'ın ortağı idi⁸³. ez-Zehbî, Nevfel b. Hâris b. Abdülmuttalib'in,

⁷² Bk. Taberî, *Tefsir*, IV, 163-169 (3761-3791); el-Bekrî, *Age.*, III, 960; el-Hâkim, *Age.*, I, 449, 482; Mukâtil, *Age.*, varak 31b; es-süyûtî, *Lübâb*, s. 30; eş-Şeybânî, *el-İktisab fi'r-Rızki'l-Müste'hâb*, thk. Muhammed Amus, Kahire 1357/1938, s. 21; İbn Kesir, *Tefsir*, Beyrut 1385/1966, I, 424-426; C. Torrey, *The Commercial-Theological Terms in the Koran*, Leyden 1892, s. 5; el-Fasavî, *el-Meârife ve'l-Tarih*, yazma. Esad Ef. 2391, varak 67b (Eyyüb eş-Şehriyârî): "...ve kâne yeşteri ve lâ yebîu fi'l-hacci." Bk. el-Hâzin, *Age.*, I, 154; ve *gâle bed'ul ulemâi inne't-ticârete inne't-ticârete in vakati naksân fi a'mâlî'l-hacci lem tekûn mübâhâten ve inlem tüvekki' naksan fihi kânet min el mübâhâti'lletiel-evlâ terkûbe li tecrîdî'l-ibâdeti min ğayrihâ li enne't-hacce bi dîni't-ticâreli eldalü ve ekmelü.*

⁷³ Bk. E. R. Wolf: "The Social Organization of Mecca and the Origin of Islam", *Southwestern Journal of Anthropology* 1951, s. 330-337. Ve aynı günde Busra'dan Ezruat'a ulaşan ve elbiseler, parfümler, mücevherler ve "deniz eşyaları (*emtiâtü'l-bihâr*) taşıyan Kureyş ve Nadir'in yedi kervanı hakkında verilen rivayetin tamamı için bk. el-Vâhidî, *Age.*, s. 187; el-Kurtûbî, *Age.*, X, 56.*

^{74*} Zâde'nin Bi'ru Sulsul olarak isimlendirilen kuyuda kamp kurması hakkında bk. el-İsâmî, *Age.*, I, 333. (Bu kuyu hakkında bk. el-Ezrâkî, *Age.*, s. 442.

⁷⁵ Bk. Ezrâkî, *Age.*, s. 474.

⁷⁶ Onun hakkında bk. İbn Abdilberr, *Age.*, II, 718, no. 1214; İbn Hacer, *el-İsâbe*, Kahire 1325/1907, III, 246, no. 4068; İbn Sa'd, *Age.*, V, 449.

⁷⁷ el-Fâkihî, *Age.*, varak 461b:

⁷⁸ el-Fâkihî, *Age.*, varak 458b; el-Ezrâkî, *Age.*, s. 470-471.

⁷⁹ el-Fâkihî, *Age.*, varak 458b; İbn Abdilberr, *Age.*, s. 572, no.892 (ve ayrıca bk. *Age.*, s. 1288); İbnü'l-Kelbî, *Age.*, varak. 102a; İbn Hacer, *el-İsâbe*, III, 60, no 3060; ez-Zübeyr b. Bekkâr, *Age.*, varak 186b (es-Sâib b. Wadâ'a); *Age.*, varak 149b, İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ*, I, 142 vd; Taberî, *Zeylül-Müzeyyel*, Kahire 1939, s. 60.

⁸⁰ *el-İktisâb*, s. 17-18.

⁸¹ el-Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, IVa, 9; ve bir başka versiyonu için bk. (Muhammed, Ebu Süfyan'ın komisyonunda indirme gitmesini kabul etmektedir) Abdülcebbar, *Tesbitü Delâilü'n-Nübüvve*, thk. Abdülkerim Osman, Beyrut 1386/1966, II, 591. Ayrıca bk. İbn Nâsiruddîn, *Age.*, varak 72a.

⁸² el-Vâhidî, *Age.*, s. 59; Moğullay, *Age.*, varak 170b.

⁸³ Moğullay, *Age.*, 313a; krş. İbn Habib, *el-Munammak*, s. 27 (Abbâs, Ebu Süfyan'ın *nedirî* (içki arkadaşı) idi. ez-Zübeyr b. Bekkâr'ın belirttiği rivayete göre (*Age.*, varak 94b), Avf b. Abdî Avf (onun hakkında bk. el-Kelbî,

Abbas'ın ortağı olduğunu ifade eden bir rivayet aktarmaktadır⁸⁴. el-Belâzürî ise, iki Sülemî lider ile Harb b. Ümeyye arasındaki ortaklık hakkında bilgi vermektedir. Harb, onlar aracılığıyla sahip olduğu araziye ekip biçmek için gerekli parayı yatırım yaptı⁸⁵.

Mekke ticaretinin, serbest gidiş-gelişi ve Mekke pazarları ile serbest pazarlara vergi ödemeksizin serbestçe girişi zorunlu kıldığı ortadadır. Gerçekte Peygamber, Medine'ye geldiğinde, buranın *haram* olmasına ve Medine'de vergisiz serbest pazarın kurulmasına karar verdi⁸⁶. Dokuzuncu surenin 28. ayeti nâzil olduğunda köklü değişiklik meydana geldi: "Ey İman Edenler! Müşrikler ancak bir pisliktir. Onun için bu yıllardan sonra Mescid-i Haram'a yaklaşmasınlar. Eğer yoksulluktan korkarsanız, biliniz ki Allah dilerse kendi lütfundan zengin edecektir..." Bu ayet, *hicretin* dokuzuncu yılında nâzil oldu⁸⁷. Müslümanlar, müşriklerin, Ka'be'ye yaklaşmayı yasaklamalarının kendi ticaretlerini tehlikeye sokabileceğinden korkuyorlardı. Çünkü müşrikler, hac mevsimleri boyunca ticârî eşyalarını Mekke'ye getiriyorlardı. Allah, mü'minleri zengin edeceğini vaad etmişti⁸⁸.

Bu önemli ayetin, Mekke'nin fethinden ve ticaret yollarının, başkanları ile Peygamber'e sadâkat yemini etmiş olan liderler tarafından emniyet altına alınması ve kontrol edilmesinden sonra nâzil olduğu ortadadır. Onlar, aslında Kureys'e olan önceki bağılıklarını, Peygamber'e ve müslüman topluma yeni bağıllıkla değiştirdiler. *Hacdan dönen müşrikler*, hüzünlü bir şekilde şunu söyleyebiliyorlardı: "Kureys, halihazırda İslam'ı benimsemişken, sen ne yapabilirsin?"⁸⁹. Mukâtil, Cidde, Huneyn ve San'a halklarının İslam'ı kabul ettiğini ve Mekke'ye gıda getirdiğini belirtmektedir. Bu nedenle de Müslümanların müşriklerle ticarete ihtiyaçları kalmadı⁹⁰.

Haram, Müslüman için kutsal bir mekan halini aldı; onun görevlileri, Peygamber tarafından tayin ediliyorlardı. Orası Müslüman toplum idi ve onun temsilcileri (yöneticileri) Mekke'ye ve pazarlarına kimin eşya getirebileceğine karar verirlerdi. Önceki kurumları olan *îlâf*⁹¹, *hums* ve *zâde* esas itibarıyla değişime

Age., 28a) el-Fakih b. Muğire el-Mahzûmî'nin *nedimi* idi. Harb b. Ümeyye, Abdullah b. Cud'an ve Hişam b. Muğire ile arkadaşlığı konusunda bk. ez-Zübeyr b. Bekkâr, Age., varak, 126b vd); Harb b. Ümeyye, Abdülmuttalip'in (Belâzürî, IVa, s. 3) *nedimi* idi. Abbas, Velid b. Ulbe b. Rebia'nın arkadaşı idi; bk. es-Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, III, 164 vd.

⁸⁴ *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, I, 144. Ayrıca bk. İbn Abdilberr, *el-İstîâb*, s. 1512, no. 2642.

⁸⁵ el-Belâzürî, *Ensâb*, IVA, s. 3.

⁸⁶ el-Belâzürî, *Fütû'l-Buldân*, thk. Abdullah ve Ömer el-Tebba', Beyrut 1377/1957, s. 24:.....ve lemmâ erâde rasulullahi en yettehîze's-sûga bi'l-Medineti, gâle: *îlâzâ süguhüm, lâ harace aleyküm fihi*. Sonuç olarak, burada pazarlara konulan herhangi bir vergi yoktu. Pazarlar için zorunlu olarak vergi koyan ilk kimse, Ziyad b. Ebihî'dir (bk. eş-Şibli, *Mehâsinü'l-Vesâil*, yazma Brit. Museum, 1530, 121b: *evvelü men ahaze mine's-sûgi ecran Ziyâdun*).

⁸⁷ Bk. F. Buhl, *Das Leben Muhammads* (çev. H. H. Schaeder), Heidelberg 1955, s. 338-339, dipn. 58-60.

⁸⁸ Taberî, *Tefsir*, XIV, 192-195 (no. 16597-16608); el-Kurtûbî, Age., VIII, 106; İbn Kesir, *Tefsir*, III, 382; İbn Hişam, Age., IV, 192; er-Râzi, *Tefsir*, Kahire 1357/1938, XVI, 24-26. Ayrıca bk. es-Semerkandî, *Tefsir*, yazma Chester Beatty 3668/I, varak. 268b: *fe esleme ehli Cüddete ve şinfun min ehli'l-yemeni fe hamelü'l-ta'âmi ilâ mekkete mine'l-birri ve'l-bahri ve aġnâhum'llahu bi zâlike, ya'nî aġnâhum an tüccân'i'l-küffârî bi'l-mü'minin*.

⁸⁹ Taberî, *Tarih*, II, 383: *fe racea'l-müşriküne felâme ba'zuhum ba'zan ve gâli: "mâ tasnaüne, ve gad eslemet kureysun", fe esleme..*

⁹⁰ er-Râzi, Age., XVI, 26 vd.* Bk. el-Câvî, *Marâb Lebidi*, ty, I, 336; Hâzin, Age., III, 64.

⁹¹ *Îlâf*, Kur'an'da 'Kureys' veya 'el-İlâf' isimli surede gayet veciz ve önemiyle mütenasip bir surette geçtiği gibi *îlâf*: ahid, anlaşma ve talebine binaen verilen beraat anlamlarına gelmekte olup, özellikle Mekke asileri ile komşu devletlerin başkanları arasında aktedilen ticârî anlaşmaları ifade etmektedir. Hakkında geniş bilgi için bk. Cengiz Kallek, Age., s. 405-408. (Çev.)

uğradı⁹². Bunların işlevleri ve yetkisi, müşterilerin gidiş-gelişini ve yolların güvenliğini sağlayan bölge kabilelerine aktarıldı. Onlar vergiler ödemek zorundaydı ve Peygamber tarafından atanan başkanların otoritesini kabul etme mecburiyetindeydiler. Kârlar, önceki gibi, kabileler (ya da onların zikredildikleri sıraya göre liderleri için) ve *haram* yetkisi verilmiş Mekke ve Medine için muhafaza edilirdi.

Peygamber'in vefatından sonra, Medine'nin ileri gelenleri arasında bir krizin meydana gelmesi önemlidir. Kabile başkanları kendilerini Medine'ye olan bağımlılıktan kurtarmak için teşebbüste bulundular ve Mekke ile *ilâf-hums* türü farklı ilişkilere geri dönmek için çaba sarfettiler. İbn Hubeys el-Akra' b. Hâbis ve Uyeyne b. Hısn tarafından aktarılan bir rivayete göre, Medine'ye karşı kabile liderlerinin eşlik ettiği *ridde* isyanı meydana geldi. Bunların bazıları, *Muhacirlerle* görüştü ve onları kabilelerindeki *ridde* isyanları hakkında bilgilendirdi; kabileler, Peygamber'e ödedikleri vergileri, Medine yönetimine ödemeyi reddettiklerini söylediler. Liderler, kendilerine biraz vergi verildiği takdirde kabilelerinin Medine'ye saldırmayacakları konusunda onlara teminât verebileceklerini bildirdiler. *Muhacirler*, Ebû Bekir'e geldiler ve teklifi kabul etmesi için nasihatta bulundular; buna rağmen Ebû Bekir, onların bu görüşünü reddetti⁹³.

İbn Hubeys tarafından aktarılan bir başka rivayet, bu rivayeti teyid etmektedir. Buna göre Amr b. el-Âs, Medine yolundayken İslam'dan dönen halkla (*Mürteddîn*) karşılaştı. Zü'l-Kassa'ya⁹⁴ vardığında yolda Medine ziyaretinden dönen Uyeyne b. Hısn ile karşılaştı. Uyeyne, Ebû Bekir ile görüşmüş ve ona şöyle demişti: "Eğer bize bir miktar ödeme yaparsan, seni bizim toprağımızdan meydana gelebilecek herhangi bir saldırıya karşı muhafaza edeceğiz". Amr b. el-Âs ona, kendisinin yokluğunda meydana gelen olaylar hakkında sordu. Uyeyne de Amr'a Müslüman toplumun başına Ebû Bekir'in geçtiğini haber verdi. Ardından Uyeyne, "şimdi sen ve ben eşit konumdayız" diye ilave etti. Amr, "sen yalan söylüyorsun, Ey Mudar'ın yaramaz çocuğu!"⁹⁵ dedi.

Fezâre kabilesinin lideri olan Uyeyne b. Hısn, Medine'nin gücünün zayıfladığının farkındaydı. Uyeyne, Ebû Bekir'e, mutabık kalınmış bir ödeme karşılığında kendi topraklarından gelebilecek saldırılar konusunda Medine'yi koruyabileceği teklifinde bulundu. Ancak Ebû Bekir teklifi kabul edemezdi: Bu teklifi kabul etmek, Peygamber'in eserinin sürekliliği düşüncesinden vazgeçmek ve bedevî kabilelerin gücünü kabul etmek anlamına gelebilirdi. Dolayısıyla bu da, aslında

⁹² Tamamı için bk. et-Tevhîdî, *el-İmta'*, I, 85. Ukaz hakkında:.... *ve men lehu hukûmetün irtefa ilâllahi yegûmu bi emri'l-hukûmeti min benî temîmin, vekâne ahirâhum'l-akra'u benu habisin* demektedir. el-Akra', yeni düzende, peygamber tarafından *musaddik* olarak tayin edilmişti.

⁹³ *el-Meğâzî*, s. 9:....*ve gadîme alâ Ebi Bekrîn Uyeynetü'bnü Hısn ve'l-Akrau benu hâbisin fi ricâlin min eşrafil-arabi, fe dehalû alâ ricâlin mine'l-muhâcirîne fe gâlû innehu gad irtedde ammete men veaâ'ane anil-İslâmî ve leyse fî enfûsihim en yuaddû ileykûm min emvâlihîm mâ kânü yuaddûne ila rasulillahî (s); fe in tec'alû lenâ cu'len nercî' fenakfihummen varâenâ; fe dehale'l-muhâcirüne ve'l-ensârû alâ Ebi Bekrîn fe arazû aleyhillahî arazû aleyhim ve gâlû: nerâ en tu'time'l-akra'a ve uyeyenete tu'maten yerdayânî bihâ ve yekfiyânike men verâ'ahumâ hatta yarcia ileyke ileykemetü ve ceysuhu ve yeştedde emruke, fe inne'l-yenna gâliin fi kesîrin, velâ tegate lenâ bî gîtâil'-arabi...*

⁹⁴ Bk. Yakut, *Mu'cem*, Gassa mad.

⁹⁵ *el-Meğâzî*, s. 1: ...*ekbale Amr İbnü'l-As yelgannase murteddîne hattâ etâ alâ zî'l-gassati, felagiye Uyeyne b. Hısn hâricen mine'l-Medineti, ve zalike binâ gadîme alâ Ebi Bekr es-Siddîk yegülû: "in cealte lenâ şey'er-kefeynâke ma verâ'anâ"; fe gale lehu Amr b. el-As: "mâ verâek"; fe gâle Uyeyne: "İbn Ebi Kuhâfete velî'l-nâsi, yâ Amr, ve şeveynâ nahnu ve entüm"; fe gâle Amrun: "habeste yâ ibnÜ'l-ehâbisi min mudar"...*

Mekke mirasının yükselttiği Medine toplumunun ayrılıp dağılmasını kabul etmek demektir. Ebû Bekir, *ridde* denilen bu teklifi reddetmek zorundaydı. Medine'nin hatırı için, *ridde* olayının üzerine gitmeye (bastırmaya) karar verdi.

III

Mekke'nin gelişmesi, Kureyşli grupların kendi aralarında meydana gelen kabileler arasında ittifakların oluşmasına, bazen müttefiklerin uyuşmamalarına hatta kan dökülmelere kadar varan sürekli mücadeleler ile birlikte olmuştur. Bu bağlamda kurulan en meşhur ittifak, *Mutayyebûn* ve onların muhalifi olan *Ahlaftır*⁹⁶. Benû Hâris b. Fihr'in bu ittifaktaki rolü hakkında nakledilen rivayetler, biraz ilginç gelebilir.

Hâris b. Fihr, *Kureyş ez-Zevâhir*'e mensuptu. *Kureyş ez-Zevâhir*, *Kureyş el-Bitâh* ile yakın işbirliğine rağmen kendi kabilesi ferleri içerisinde savaflara ve baskınlara katıldı⁹⁷. Bazı zamanlar eylemlerinin Mekke politikasıyla çatıştığı görülmektedir⁹⁸. Onlar, kabilelerle ittifak kurdular ve kabilelere karşı saldırılara katılmayı sürdürdüler⁹⁹. *Kureyş ez-Zevâhir*'den mağlup olan grupların üyeleri, Mekke'ye sığınmaya çalıştılar ve *Abtahiyyîn* aileleri arasında dağıldılar. Halihazırda *Abtahis* kabileleri içine karışıp kaybolan Hâris b. Fihr'in adamlarının, Ömer aracılığıyla önceki kabilelerine tekrar gitmeleri ilginçtir¹⁰⁰. İbn Habib, Mekke'ye geçen ve *Mutayyabûn*'a katılan Hâris b. Fihr'den (Ebû Ubeyde'nin kabilesi) bir grubu zikretmektedir¹⁰¹. İbn Habib, aslında onları *Mutayyabûn* listesi içinde saymakta¹⁰² ve rakip güçlerin seferberliği boyunca Adiy b. Ka'b'ın düşmanları olarak yer aldıklarını kaydetmektedir¹⁰³. Adiy b. Ka'b kabilesi, zayıf bir kabileydi. Onlar, Kureyş grubu içerisinde kendi sorunlarıyla başa çıkacak ve dökülen kanlarının intikamını alacak bir "seyyid" bulunmayan tek kabile idi¹⁰⁴. Bir başka rivayete göre Hâris b. Fihr, Abdümenaf'a katıldı ve ortaklaşa Şehm ve Cumâh'a karşı koydular¹⁰⁵. Hâris b. Fihr oğullarının güçlü bir grup olmadığı ve ittifakı güçlendirmek için *Mutayyabûn* ittifakı tarafından kabul edildikleri bilinen bir gerçektir. Hâris b. Fihr'in, *Abtahis*'e bağlılığı, iki taraflı evlilikler ile yeniden kuvvetlendirildi. Abdüluzza b. Âmir, Kilâbe bnt. Abdimenaf

⁹⁶ Bk. İbn Hişam, *Age.*, I, 138-140; W. M. Watt, *Muhammad at Mecca*, s. 5-8.

⁹⁷ Krş. el-Belâzürî, *Ensâb*, varak 882a: ... ve kâne Dirâr ibnû'l-Hattâb ra'ise Muhârib ibn. Fihr ve gâidebe fi'l-ficâri.

⁹⁸ Krş. el-İsâmî, *Age.*, I, 163:...kânet kureyşuz-zevâhiriyughirüne alâ benî kinânete, yughiruhum Amr b. Veddin el-Amiriyyu.

⁹⁹ Krş. el-Belâzürî, *Ensâb*, varak 882a:..ve ğazet benû fihrin ve benû absin, ve kânebeynehum yevme izin ba'dü'l-hilfi, ale'l-yemeni; fe gâle Dirâru b. Dirâru'bnû'l-Hattâbi...

¹⁰⁰ Zübeyr b. Bekkâr, *Age.*, varak, 128b vd. ...an İbn Şihabin, sebebü makteli Fehmin benî'l-Hâris b. Fihrin b. Fersah (?), fe lem yebga min benî'l-Hârisi illes-surâdât fe tekassemehum kureyşun; fe kâne fi benî İmrân ibn Mahzumın İyasun ve huvellezi gâle lehu Ebu Talibin:

Halil velidu gad raeytüm mekânehu:

ve hâlu Ebi'l-As İyâs ibn ma'badî

ve kâne ma'bedu b. Vehbin tebennâhu, fe kâne yugâlû İyâs ibn ma'badin; fe lemmâ kânet hilâfetü Ömer b. el-Hattâb vecedehum fi butûni kureyşin, fe cemeahum fe cemelehum ilâ kavmihim ve alâ arâfetihim.

¹⁰¹ el-Munammak, s. 18, 84, 237.

¹⁰² *Age.*, s. 20, 223; ve bk. İsâmî, *Age.*, I, 163.

¹⁰³ el-Munammak, s. 20, 44.

¹⁰⁴ *Age.*, s. 146.

¹⁰⁵ *Age.*, 334.

ile evlendi; annesi, Hâris b. Fihr'den Umeyye bnt. Ebi Hamhama idi¹⁰⁶. Umeyye, Hâşim b. Abdimenâf'a karşı muhalefet ettiğinde Ebû Hamhama, Umeyye ile birlikte harekete geçti¹⁰⁷. Bu evliliklerden dolayı Benu'l-Hâris b. Fihr, *Abtahis'in* ve sonuç olarak ta *Mutayyabûn'un* üyesi oldu¹⁰⁸. Benü'l-Hâris meselesi, bilgi verici nitelikte olup aynı zamanda Kureyş'in kabileleri kabullenmesi, aileleri birleştirmesi ve fertleri kendi toplumları içerisinde benimsemesi politikasını uyguladığına işaret etmektedir¹⁰⁹.

Mekke'de bir *halifin* ulaşabileceği en yüksek konum, örneğin, Süleym kabilesinden birisinin Mekke'de *muhtesib* olarak tayin edilmesi gerçeğinden çıkarılabilir¹¹⁰.

Bu iki grup, *Mutayyabûn* ve *Ahlâf*, kolayca seferber olabiliyorlardı. Bu, Ebû Uzeyhir'in öldürülmesi ilgili rivayetten tahmin edilmektedir. Rivayete göre her iki grup da savaş için hazırlandı ve Peygamber, Hassan'a aralarında savaş kışkırtmalarını emretti. Yalnız Ebû Süfyan'ın akılcıca müdahalesiyle kan dökülmesi engellendi. Bu olayın tarihi, kesin olarak Bedir savaşından sonrası verilmektedir¹¹¹.

Fâkihî'nin, Mekke'de iki ayrı gömüt (mezar) olduğu rivayetinden, bu ittifakin uyumlu bir güç olduğu tahmin edilebilir. Bu gömütlerden birisi, *Mutayyabûn'a*, diğeri de *Ahlafa* aitti¹¹². "Uhud harbinde" Kureyş, *Mutayyabûn* ve *Ahlaf*'ın sancakları altında savaştı¹¹³.

İbn Ebi Müleyke kanalıyla gelen bir rivayet¹¹⁴, Abdullah b. Safvân b. Umeyye ile İbn Abbas arasında geçen konuşmayı aktarmaktadır. Rivayet, Mekke'nin rolü ile ilgili tartışılan problemler, onun gelişimi ve *Mutayyabûn* ile *Ahlâf* arasındaki farklı düşüncenin devam ettiğini ortaya koymaktadır: "İbn Abbas, *Sikâye* görevini üstlendi¹¹⁵; Abdullah b. Safvân (İbn Abbas'ın) yanından geçti ve şöyle dedi: "*Ahlâf* karşısında senin *imâre* yönetimin nasıl hoş olsun" (aslında onun söylediği şey şu idi: Nasıl oldu da *Ahlaf* seni imarenin yönetimine tayin etti?). İbn Abbas şöyle cevap

¹⁰⁶ el-Belâzürî, *Ensâb*, varak 833a vd; *el-Munammak*, s. 324-326; Musab b. Abdullah, *Age.*, 443-444; ez-Zübeyr b. Bekkâr, *Age.*, varak 100b.

¹⁰⁷ el-Makrîzî, *en-Nizâ' ve'l-Tehâsum*, thk. Mahmud Amûs, Kahire 1917, s. 20.

¹⁰⁸ Zübeyr b. Bekkâr, *Age.*, varak 200b; ve *gadime (yani Abdüluzza b. Amir) Mekkete fe zevvecehu Abdü Menhafin ve ekâme ma'ahu ve âgadehu fe sâra benü'l-Haris b. Fihrin ma'a benî Abdi Menafi ibn Kusayyin ile'l-yevmi, ve bi zâlike'l-sebebi min ehli'l-bitâhi, düne benî Muhârib ibn Fihrin ve bi zâlike's-sebebi eydan dehalü fi mutayyabin.*

¹⁰⁹ Bk. Örneğin, *el-Munammak*, s. 275-332; İbnü'l-Kelbî, *Cemhera*, yazma British Museum, 23297, varak. 162a vd 162b, 1.1.: *minhüm Hakîm ibnü Umeyye...ibnü Hilâlin, halifü benî Umeyyete; kâne Hakîmün muhtesiben fi'l-cahiliyyeti yenhâ 'ani'l-münkeri, ve fihi yekülû racülün min kureyşin, yükälü innehu Osman ibn Affân.*

utevvifü bi'l-metâbihî kulle yevmin: mehfete an yüşheridâni hakîmu.

¹¹⁰ el-Fâkihî, *Age.*, varak. 449b; *el-Munammak*, s. 286; el-Ezrâkî, *Age.*, s. 454; ez-Zübeyr b. Bekkâr, *Age.*, varak 129a; L'A, 'şrd' mad.; İbn Abdî'l-Hadîd, *Age.*, XVIII, 299.* Bk. İbn Hazm, *cemheretü Ensâbi'l-Arab*, thk. İbn Provençal, Kahire 1948, s. 251, 1.20: *kâne bi Mekkete fi'l-cahiliyyeti muhtesiben ye'müru bi'l-ma'rûfi ve yenhâ ani'l-münkeri...*

¹¹¹ ez-Zübeyr b. Bekkâr, *Age.*, varak 145b; *el-Munammak*, s. 237-241.

¹¹² *Age.*, varak 480a: *ve kânet makberatü'l-mutayyabîne bi a'lâ Mekkete ve makberatü'l-ahlâfi bi esfeli Mekkete; Mutayyabun ve Ahlaf hakkında geniş bilgi için bk. ez-Zübeyr b. Bekkâr, Age.*, varak 174b, 184a.

¹¹³ ez-Zübeyr b. Bekkâr, *Age.*, varak 86b.

¹¹⁴ Onun hakkında bk. İbn Hacer, *Tehzibü'l-Tehzib*, V, 306, no. 523.

¹¹⁵ *Sikâye* imtiyazının Peygamber tarafından Abbas'a bağışlanması hakkında bk. Mukâtil, *Age.*, varak 74a; el-Ezrâkî, *Age.*, s. 337-338; el-İsâmî, *Age.*, I, 207.

verdi: "Mutayyabûn'un önceki imâre durumu, şu ankenden daha iyiydi". İbn Abbas, bununla halife Ebû Bekir ve Ömer'e işaret ediyordu. İbn Safvân: "Ömer, hac dönemleri arasındaki sürede zemzem kuyusunun kapatılmasını emretti" (yani kuyunun sadece hac mevsiminde açılmasını emretti) dedi. İbn Abbas ise: "Sen, Ömer'in uygulaması ile çelişmiyor musun? Ömer vadinin (yani Mekke vadisi) aşağı ve yukarısının hac için dinlenme, yine aynı maksatla Ecyadeyn ve Kuaynikan'ın yürüme yeri olmasını emretti. Sonra da sen ve "patron"un (*sâhibûke*) kalkıp buralarda evlerle saraylar inşa etme işini başlattınız. (O, muhtemelen şöyle demiştir: Sen, evler ve saraylar yaptın); bunun içinde senin de evin ve mülkün var. Bundan sonra (yani Ömer'in emir ve nehiyelerine karşıt bütün bu icraatlarından sonra) sen geliyor ve Ömer'in *sünne*lerinden soruyorsun?. Bu ne kadar uzak! Sen, Ömer'in sünnetini çoktan geride bıraktın"¹¹⁶.

Aktarılan bölüm, açıkça Osman dönemindeki Kureyşlilerin zihinlerindeki *Ahlâf* ile *Mutayyabûn* arasındaki ayrılık bilincinin nasıl pekiştirdiğini göstermektedir. Ebû Bekir (*Mutayyabûn*) ve Ömer'in (*Ahlâf*) yönetimi, mensubu buldukları gruba göre değerlendirilmektedir.

Bu konuşmada tartışılan sorunlar, ister Mekke'nin oynadığı rol hakkında olsun, isterse Mekke'nin geliştirilmesinin yasal olup olmadığı hakkında olsun çelişkili görüşler içermektedir. Temel sorun, Mekke'nin, hac merkezi olarak korunmak zorunda olunup olunmadığı, burada yeni yerleşim merkezlerinin açılmasının yasaklanıp yasaklanmadığı ve şehrin temel karakterinin Peygamber döneminde olduğu gibi muhafaza edilip edilmemesi meselesidir. Nakledilen bölümde de görebileceğimiz gibi değişiklikler, daha ilk dönemde meydana gelmiştir.

Oldukça büyük bir inşaat yapma dalgasının, Muaviye döneminde gerçekleştiği belirtilmektedir. Muaviye'nin, Mekke'de pek çok sayıda evler ve mâlikâneler (*court*) satın alması şaşırtıcıdır. Muaviye, Huzaalı Benû Müleyl'den *Dâru İbrahim* veya *DâruEvs* olarak isimlendirilen bir mâlikâne satın aldı. Benû Hâşim'in mütteliklerinin semtindeki ayakkabıcıları buraya yerleştirdi¹¹⁷. Benû Abdişems mahallesinde de takas yoluyla *Dâru'l-Hammam*'ı elde etti¹¹⁸ ve Ziyad b. Ebihî'nin mâlikânesini buraya inşa etti¹¹⁹. Muaviye'nin kendisine ait *Dâru'r-Rakta* (kırmızı tuğlalar ve alçı ile inşa edilmiş), *Beyaz Saray* (*Dârü'l-Beyza*), *Dârü'l-Merâcil* (Muaviye, burayı Adiy b. Ka'b'ın Muammal ailesinden satın aldı¹²⁰), *Dâr Babba* (burayı Abdullah b. el-Haris b. Nevfel b. el-Haris b. Abdümuttalib'den aldı), *Dâru Selm*, (*Dârü'l-Hammam*'ın karşısında yerleştirilmiş), Nalbantlar kulvarında bulunan ve *Daru Mâil-Lâbi* olarak da isimlendirilen *Dârü's-Sa'd* (taşlar üzerine figürler yapılmış, oyma taşlarla inşa edildi) mâlikâneleri bulunmaktadır¹²¹. Muaviye, Abdudâr mahallesinde İbnü'r-Rehin'den¹²²

¹¹⁶ el-Fâkihî, *Age.*, varak 443b; el-Ezrâkî, *Age.*, s. 392.

¹¹⁷ el-Fâkihî, *Age.*, varak . 443b, 11.11-12; Bu alanda ayakkabıcı ve atlar dükkanları vardı (*Age.*, varak, 45a.

¹¹⁸ *Age.*, varak 449, 1.4.

¹¹⁹ *Age.*, varak 449a, 11.18-19; Ebu Süfyan alanı ile Hanzala b. Ebi Süfyan alanı, Said b. el-As ve Hakem'in alanı ile kuşatılmış bölge, *Beyne'd-Dâreyni* olarak isimlendirilirdi. Burası buğday ve Mısır ile yüklü olan kervanların dinlendikleri bir yerd.

¹²⁰ Bu alanda hacılar için yemeklerde kullanılacak prinçten kaplar vardı ve yine burada Muaviye döneminde Ramazan yemekleri verilirdi.

¹²¹ el-Fâkihî, *Age.*, varak. 450b vd, 451b, 460b.

¹²² Onun hakkında bk. *Age.*, varak 424a.

*Dârü'n-Nedve'*yi satın aldı ve onun için 100.00 dirhem ödedi¹²³. Yine bu bölgede o, Said b. Ebi Talha mâlikânesini¹²⁴, Benü Zühre mahallesinde de Abd Avf'ten bazı mâlikâneler satın aldı¹²⁵. Aynı şekilde Hz. Peygamber'in hicrete kadar yaşadığı Hz.Hatice'nin evini de satın aldı ve burayı camiye çevirdi¹²⁶. Rivayete göre Muaviye, Mekke'de ateşte kızartılmış tuğlalar ve alçılarla evler inşa edenlerin ilki idi¹²⁷. Binalara harcanan toplam meblağ, Haccac'ın saray inşası hakkındaki rivayetten tahmin edilmektedir. Haccac, Abdülmuttalib mâlikânesini satın almış ve 30.000 dinar deposit yatırmıştır. Âlim Atâ b. Ebi Rebâh da aynı oranda harcama yapmıştır¹²⁸. Huveytib b. Abdiluzza'nın mâlikânesi için Muaviye 45.000 dinar ödedi¹²⁹. Muaviye'nin elde ettiği bazı mâlikânelerde meslek atölyeleri, dükkanlar ve gelirler ile kârın korunduğu (saklandığı) depoların¹³⁰ bulunduğu gözükmektedir.

Muaviye'nin etkin bina yapma icraatları, şehirde değişiklik yapmayı onaylamayan dinî inançlara bağlı gruplara (orthodox circles) muhalif düşmüştür. Onlar, Mekke'nin, sadece hac ibadetinin yapıldığı bir şehir olmasını, genişliğiyle kalmasını, bina yapılmamış yerlerin hac ve binek hayvanları için korunması gerektiğini belirttiler. Fâkih'in Tarihinde bu problemlerle ilgili kapsamlı bir bölüm, "*Zikrû Kerâhiyeti kirai büyüti Mekkete ve İcâretihâ ve Bey'i Ribâihâ ve mâ câe fi Zâlike ve Tefsiruhü*" diye başlıklandırılmıştır¹³¹. Âlimlerin tartışmaları, Peygamber'in ifadelerine dayanmaktadır. Peygamber'in, Mekke'nin özgür bir şekilde hacıların tasarrufuna bırakılması gerektiğini ifade ettiği söylenmektedir: "Evler ne kiraya verilmeli, ne de satılmalıdır" (*Mekketü mübâhun an münâhun*¹³²) (*lâ tubâu ribâuhâ ve lâ tüâceru büyüthâ*¹³³). Hz. Aişe, Peygamber'den Mekke'de kendisini güneşten koruyacak bir bina kurmasını istemiş, ancak Peygamber "Mekke, buraya ilk gelenler için aydınlanmış bir yerdir" (*innemâ hiye münâhun men sebeka*)¹³⁴, her kim

¹²³ Age., varak 455b; ve bu muamele hakkındaki diğer versiyonlar için bk.: Zübeyr b. Bekkâr, Age., varak 88b. Moğullay, Age., 28b. İbnü'l-Kelbî, Age., varak 24a; *es-Siretü'l-Halebiyye*, I, 17 vd; el-Belâzürî, *Fütüh*, s. 70.

¹²⁴ el-Fâkihî, Age., varak 456a, 1.6; 496a.

¹²⁵ Age., varak 456b, 1.5.

¹²⁶ Age., varak , 470b; krş. el-Ezrâkî, Age., s. 457 vd.

¹²⁷ el-Fâkihî, Age., varak 441a.

¹²⁸ Age., varak 447a.

¹²⁹ el-Belâzürî, *Ensâb* IVA, 47, 1.17 (ve bk. yazarın referansları)

¹³⁰ Alanın (dâr) boyulları hakkında bk. Yakubi, *Müşâkeletü'n-nâs bi Zemânihim*, thk. W. Millward, Beyrut 1962, s. 13: *fe bene'z-Zübeyru ibnü'l-Avvâmî dârahu'l-meşhûrati bil-Basra ve fihel esvâgu ve't-ticâretü...*

¹³¹ Varak 443b-444b.

¹³² Menâh ile mebâh açıklamasındaki farklılık, metnin yazımındaki varyantlar olarak kabul edilebilir. Bu iki kelime, Arap alfabesinde birbirlerine benzemektedirler.

¹³³ el-Fâkihî, Age., varak 443b, 1.2; el-Kurtûbî, Age., XI, 33; Belâzürî, *Fütüh*, s. 58: *Mekketü haramun lâ yehillü beyu ribâihâ ve lâ ucûru büyüthâ*; el-Fâkihî, Age., varak 444a; el-Tehâvî, *Şerhu Meâni'l-Ezhâr*, thk. Muhammed Zuhri'n-Neccâr, Kahire 1388/1968; el-Azîzî, *es-Sirâcü'l-Münîr*, Kahire 1377/1957, III, 305; krş. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü'l-Vera'*, Kahire 1340, s. 80-81. Ayrıca bk. İbn zenceveyh, *el-Emvâl*, yazma Burdur 183, varak. 24a-b; el-Fâsî, *Şifâ*, I, 26-46: *zikru hukmî bey'i duri mekkete ve icâratihâ*; İbn Kesir, *Tefsir*, Beyrut 1385/1966, IV, 628-629; el-Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, Kostantiniyye 1338, III, 228-232; el-Meclisî, *Bihârü'l-Envâr* (yeni basım) XCIX, 81, no. 28.

¹³⁴ el-Belâzürî, *Fütüh*, s. 58; el-Kurtûbî, Age., XI, 34; Ebu Ubeyd, *el-Emvâl*, thk. Muhammed Hamid, Kahire 1353, s. 65, no. 160; el-Münâvî, *Feyzü'l-Kadir*, VI, 3, no. 8202 (Münâvî'nin yorumu için bk.... ve lâ tüâceru büyüthâ: li ennehâ ğayru muhtasatin bi ahadin bel hiye mevzu'un li edâ'î'l-menâsiki; kâle Ebu Hanifete: fe erzu'l-harami mevku'feten, fe lâ yecüzü temellükühâ li ehadin...; el-Vâkidi, *Meğâzî*, thk. M. Jones, s. 1101 (... fe ebâ Rasulullahi (s) ve kâle: minen menzilü men sebeka...); el-Fâkihî, Age., varak. 516b: (... innemâ minen menâhu men sebeka ileyhî; ve bk. Age., ...kânet Aişetü (r) tekrahu'l-bünyâng bi minen; Mina'nın farklı ticaret merkezleri hakkında bk. *Ağ*: Ömer, Zeyd b. Sühân'a (Mina'daki) yeri hakkında sordu. Zeyd, yerinin Mina'nın

Mekke'de evlerin kiraşından elde edilen geliri yerse, ateş yemiş olur" (yani o kimse cehenneme girecektir)¹³⁵ diye karşılık vermiştir.

Rivayete göre Mekke'nin evleri, Peygamber, Ebû Bekir ve Ömer dönemlerinde "es-Sevâib" olarak isimlendiriliyordu. Yani elde etmek isteyen herkesin bedeva olarak sahip olması demektir: Onlar ne satılır, ne de satın alınır; ihtiyacı olan, o evlerde ikamet eder; ihtiyacı kalmadığında da evleri diğerlerine verirdi¹³⁶. Halk, Mekke'ye geldiğinde her yere, hatta bahçe avlusunun açık alanlarına dahi çadırlarını kurarlardı¹³⁷.

Bu problemin tartışması, XXII. surenin 25. ayetinin tefsiri etrafında yoğunlaşmaktadır: "...yerli, taşralı bütün insanlara eşit kible ve mabed olarak kıldığımız Mescid-i Haram...". *Sevâün el-âkifü fihi ve'l-bâd'* kısmı, bazı âlimler tarafından, Mekke'de mukim olanların, arsalar ve evlere yakınlığının, Ka'be'yi ziyaret edenlerle eşit haklara sahip oldukları şeklinde tefsir edildi. Yerliler, bu bölgelere yeni gelenlerden daha fazla haklara sahip değillerdi. "Ziyaretçi, bulunduğu herhangi bir yere konabilir, ev sahipleri onu ziyaretçi istesin veya istemesin korumak zorundadır¹³⁸. Yorumlardan birisi, ihtiyâtî bir söyleme sahiptir...". Onlara, eşit ve istedikleri yere, hem de *kimse evden onları kovmaksızın*, konmak için yetki verilmiştir¹³⁹.

Tartışılan soru ile yakinen ilgili hukûkî başka bir problem ise, Mekke'nin savaşa mı (*anveten*) yoksa barış yoluyla (*sulhen*) mı fethedildiği meselesidir. Birinci görüşe göre, (bu görüş Mâlik, Ebû Hanife ve Evzâi tarafından benimsenmektedir) evler, ganimet olarak kabul edilmelidir. Hz. Peygamber evleri dağıtmadı ve sahiplerinin geçici olarak oturdukları meskenlerinde ücretsiz olarak kalmalarına, hatta bu haklarını kendi torunlarına da bırakmalarına müsaade etti. Bu nedenle, Mekke'nin arsaları, yerlilerin ve aynı şekilde ziyaretçilerin de tasarrufuna verildi. Şafii tarafından temsil edilen aksi görüş ise, Mekke'nin barış yoluyla fethedildiği, bu yüzden de arsaların ev sahiplerinin mülkiyetinde olduğu yönündedir¹⁴⁰.

Bu görüşlerin pratik uygulaması, Ömer hakkında zikredilen ilk dönem hadislerde görülmektedir. Ömer'in, Mekke'deki mâlikâneler için kapılar inşa etmeyi yasakladığı söylenmektedir¹⁴¹. Mekke evlerinin kapıları yoktu; burada ilk defa kapı inşa eden, Eymen b. Hâtib b. Ebî Belteâ (bir başka rivayete göre de Muaviye) dir¹⁴².

beş yüz metre solunda konakladığını belirttiğinde Ömer şunu ifade etti: "Orası, *dacc*'ın konakladığı yerdir; *dacc* tüccarların ifadesi üzerine Said b. Cübeyr tarafından belirlenmiştir". Ayrıca bk. el-Fâsi, Şifâ, I, 320-322, 1.2: *zikru hukmî'l-binâi bi minen*; İbn Zenceveyh, Age., varak. 24a.

¹³⁵ el-Kurtûbî, Age., XI, 33; Ebu Ubeyd, Age., s. 66, no. 163; es-Süyûfî, *ed-Dürri'l-Mensûr*, IV, 351; İbn Zenceveyh, Age., varak. 24a.

¹³⁶ el-Kurtûbî, Age., XI, 33; et-Tehâvî, Age., IV, 29; İbnü'l-A'rabi, *Ahkâmü'l-Kur'an*, III, 1264; İbn Zenceveyh, Age., varak. 24a.

¹³⁷ el-Fâkihî, Age., 444a vd; İbnü'l-A'rabi, Age., III, 1264.

¹³⁸ el-Kurtûbî, Age., XI, 32; İbnü'l-A'rabi, Age., III, 1263; bk. el-Belâzûrî, *Fütûh*, s. 59.

¹³⁹ el-Belâzûrî, *Fütûh*, s. 59, 11.4-5.

¹⁴⁰ el-Kurtûbî, Age., XI, 33; İbnü'l-A'rabi, Age., III, 1263 vd 1264.

¹⁴¹ el-Belâzûrî, *Fütûh*, s. 59; el-Fâkihî, Age., varak. 444b.

¹⁴² el-Fâkihî, Age., varak. 444a; İbn Kesir, *el-Bidâye*, VIII, 139; İbn Kesir, *Tefsir*, IV, 629; eş-Şiblî, *Mehâsinü'l-Vesâil*, yazma British Museum, varak. 30a; el-Meclîsî, *Bihârü'l-Envâr*, XCIX, 81, no. 29, 31.

ebâ matarin ila salâhin:

fe nekfiyeke'n-nedâmâ min kureysi

fe te'mene vastahum ve teiše fihim: ebâ matarin müdise bi hayri ayşi

Ömer b. Abdülaziz, Mekke âmirine yazdığı bir mektubunda bu şehirdeki evlerin kiraya verilmesini yasaklamıştır¹⁴³.

Burada, yasaklamanın sınırlandırıldığı konusunda birbirleriyle uyuşan ifadeler bulunmaktadır. et-Tahâvî, Aişe'nin, Hz. Peygamber'den *Minâ*'da bir bina inşa etmesi önerisi ile Peygamber'in söz konusu teklifi reddinden hareketle, *Minâ*'da bina yapımı ile ilgili yasaklamanın sınırlandırıldığı konusundaki rivayeti aktarmaktadır¹⁴⁴. Dahası et-Tahâvî'ye göre, yerlilere ve hacılara eşit haklar verilmesi düşüncesi, kamuya ait olanlar ile sınırlandırılmış; fakat halk tarafından sahiplenilen yerler bu kategoriye dahil edilmemiştir¹⁴⁵. Leys b. Sa'd'ın görüşü ise, şudur: Evlerin kiraya verilmesine ruhsat verilmiş, hacılar serbestçe evlerin açık alanlarına, yollara, boş yerlere ve düzlüklere konabilirler¹⁴⁶.

Uzlaşmacı bir başka görüşe göre evlerin kiraya verilmesi, *hac* mevsimi boyunca yasal değildir; fakat eğer Mekke yerlilerinden birisi (*mücâvir*) hac mevsimi dışında kiraya verirse ona müsaade edilebilir¹⁴⁷. el-Fâkihî'nin *Tarihinde* evlerin satın alınması ve kiraya verilmesiyle ilgili özel bir bölüm bulunmaktadır (*zîkrü men rahhasa fi kirâi büyüti Mekkete ve bey'i ribâihâ*¹⁴⁸). Aslında satılan ve satın alınan evler ve kayıtlar, doğru bir şekilde tescil edilmiştir¹⁴⁹.

Mekke'de değişiklikler ve dinsel inançlara sadık grupların (orthodox circles) reaksiyonu, Aişe ile Muaviye arasında geçen bir konuşmada görülmektedir. Aişe, Muaviye'yi şehre ilaveten küçük yerleşim birimleri ve mâlikâneler inşa ettiği için azarladı. Halbuki Hz. Peygamber, Mekke'yi bütün Müslümanlar için açık bir şehir olarak bırakmıştı. Hiç bir kimse diğerinden daha fazla hakka (yani arazi ve bina inşa etme hususunda) sahip değildi. Muaviye, Aişe'ye şöyle cevap verdi: "Ey Mü'minlerin annesi! Söyledikleriniz doğrudur. Ancak Mekke ve halkı, kendilerini güneş ve yağmurdan koruyabilecek hiç bir şey bulamazlar. Ben sizden Mekke'nin onlar için bir *sadaka* olduğuna tanıklık etmenizi istiyorum" (yani benim Mekke'ye sahip olmam, müslüman toplum için bir bağış (Allah vergisi) ve şefaet olarak kabul edilebilir)¹⁵⁰. Maalesef bu ağır başlı vaad, asla yerine getirilemedi.

İslam'ın ilk döneminde Mekke'nin gelişimi, şaşırtıcı boyuttaydı. Evler dağlara kadar uzandı, öyleki, daha önceden asla evlerin inşa edilmediği bir bölge olan

ve tenzile beldeten emirat lakâhan; fe te'mene en yezûraka rabbû ceysi.

"*salâh*" kelimesi, Mekke'nin bir ismi olarak zikredilmektedir. Ayrıca bk. *Age.*, varak 113a: Habeş kralı Abdülmuttalib'ten kendisine itaat etmesini talep etti, fakat Mekke, *lakâh* idi; ve bk. *Age.*, varak 83b: Mekke halkından bazı krallar kendilerine *itâvâ* verilmesini istediler, fakat Abdülmuttalip bunu reddetti, (Bu olayın tamamı için bk. "*Arabica*", XV, (1968), s. 144, dipnot 5); İsmâî, *Age.*, I, 213-214; İbn Saîd, *Age.*, varak. 103v.

¹⁴³ el-Belâzürî, *Fütûh*, s. 58-59; el-Fâkihî, *Age.*, varak 444b, 1.2.

¹⁴⁴ et-Tehâvî, *Age.*, IV, 50-51; Bu konu üzerinde el-Fâsî'nin tartışmaları için bk. *Şifâü'l-Haram*, I, 320-321.

¹⁴⁵ *Age.*, IV, 50.

¹⁴⁶ el-Belâzürî, *Fütûh*, s. 60.

¹⁴⁷ *Age.*, s. 60.

¹⁴⁸ Varak 444b-445b.

¹⁴⁹ *Age.*, varak 447a: *fe hasemehu el-Haccâc ibn Abdilmelik b. el-Haccâc b. Yusuf fe nazara fi'd-devâvin fe vecedu'n-neegate ve's-esemene min ind'l'l-Haccâci.*

¹⁵⁰ el-Fâkihî, *Age.*, varak 451b: *an Zekvâne mevlâ Aişete kâle: inne muaviyete dahale alâ aişete menzilehâ, fe kâlet: ente'llezî amedte ilâ mekkete febeneytehâ medâine ve gusûran, ve gad ebâhahâ'llahu azze ve celle il'l-müslimine ve leys ehadün ehaggu bihâ min ebedin; kâle: yâ ümmü'l-mü'minine, inne mekkete hâzâ ve lâ yecidüne mâ yukinnehum mine'ş-şemsî ve'l-matarî; ve ene üşhidüki ennehâ sadakatün aleyhim.*

Cübeyr b Mut'im'in kuyusunun oldukça üzerinde¹⁵¹ bir yerde ve Ebû Kubeys tepelerinde bile inşa edildi¹⁵². Mekke'de dindar insanların tutumu, İbn Ömer'in, Ebû Kubeys'in üzerinde evler inşa edildiğini gördüğünde söylediği şu sözde yansımaktadır: "Ey Mücahidler! Dağların üzerinde zuhûr eden evleri ve caddesinde suların aktığını gördüğünüzde sakının"¹⁵³. Abdullah b. Amr'ın¹⁵⁴ bir başka sözünde de uyarı niteliği açıkça görülmektedir: "Mekke'de taşan nehirler ve dağların zirvesinde binalar gördüğünüzde, halihazırda kıyamet gününün eşliğinde olduğunuzu biliniz!"¹⁵⁵.

Aslında Muaviye'nin evler inşa etme ve satın alma icraatı, onun, Mekke'de tarım, meyve ile botanik bahçeleri, kanallar ve kuyular kazmak gibi enerjik aktivitelerinin bir devamı olmuştur. el-Ezrâkî, Muaviye'nin kazdığı kuyularla içerisinde hurma ağaçlarının bulunduğu meyve bahçeleri ve bitkilerin gelişip büyüdüklarini belirtmektedir¹⁵⁶. Daha önceden bu tür icraatlar, kesinlikle yapılmamıştı. Kaynaklar, Mekke'de ilk defa kuyular kazan ve meyve bahçeleri oluşturan şahsın Muaviye olduğunu belirtmektedirler¹⁵⁷.

Bu yatırımların amacı, Abdullah b. Abbas ile Muaviye'nin arasında geçen bir konuşmadan çıkarılabilir. İbn Abbas, Muaviye'yi ziyaretinde ona şöyle dedi: "Biliyorum, bir vadi altın ile dolup taşmaktadır". Muaviye, bu söz üzerine sesiz kaldı ve ona (vadi hakkında) hiç bir şey sormadı. Daha sonraları Muaviye, İbn Abbas'a, el-Abbasiyye olarak isimlendirilen bir arsa bağışladı; İbn Abbas burayı meyve bahçelerine dönüştürdü ve içerisinde bir kuyu kazdı. Ardından Muaviye de (Mekke'de) meyve bahçeleri tesis etti¹⁵⁸. "Bir vadi altın ile dolup taşmaktadır" ifadesi, açıkça meyve bahçelerinin oluşturulmuş amacını göstermektedir. Onlar, tamamen kâr amaçlı idiler.

Muaviye'nin, kuyular ve kanallar açma icraatı, evler ve mâlikâneeler inşa etmek gibi muhalif bir hareket olarak karşılanmaktadır. Abdullah b. Safvân, Muaviye'yi "hiç bir tohumun ekilemediği bir yerdeki (yani Mekke)¹⁵⁹ vadide" Allah'ın ayetlerine

¹⁵¹ el-Fâkihî, Age., yazma 472b: ..ve semi'tü ba'de ehli mekkete mine'l-fukahâi yekülû: kâne'n-nâsü yücâvizüne fi's-sekeni fî gadîmî'd-dabri hâzihî'l-bî're; innemâ kâne'n-nâsü fîmâ dühnehâ ile'l-mescidi, ve mâ fevka zâlike hâlin mine'n-nâsi....

¹⁵² Age., varak, 472a: ve lem yekün yevme izin alâ ebî kureyşin büyüün, innemâ hadeset ba'dü.

¹⁵³ Nuaym b. Hammâd, Kitâbü'l-Fiten, yazma Atif Ef. 602, 4a: yâ mücâhidu, izâ raeyte büyüte mekkete gad zaharat alâ aḥşâbihâ ve cera'l-mâu bi turîghâ fahzu'bidrake.

¹⁵⁴ Bu şahıs da muhtemelen Abdullah b. Ömer olabilir. Çünkü "bir başka sözünde de..." dediğine göre sözkonusu şahıs, yukarıdaki şahıs yani Abdullah b. Ömer'dir diye düşünülebilir. (Çev.)

¹⁵⁵ el-Fâkihî, Age., varak 414a vd: izâ raeyte mekkete gad buicet kizâmen ve raeyte'l-binâe gad alâ alâ ruûs'l-cibâli fe lem enne'l-emre gad ezalleke; Ebu Ubeyd, Garîbül-Hadis, Haydarabad 1384/1964, I, 264; Medine hakkındaki benzer rivayetler için krş. Semhüdfî, Vefâü'l-Vefâ, thk. muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Kahire 1374/1955, I, 119: ... yûsbihu'l-bünyânü en ye'tiye hâze'l-mekâne; ve Peygamber'in Ebu Zerr'e tavsiyeleri hakkında bk. Age.: izâ belağa'l-binâu sel'an ferteḥil ile'ş-Şam; Krş., İbn Kesir, Nihâyetü'l-Bidâye ve'n-Nihâye fî'l-Fiten ve'l-Melâhim, thk. Muhammed Fahim Ebu Ubeyd, Riyad 1968, I, 80

¹⁵⁶ el-Ezrâkî, Age., 442-444; el-Fâkihî, Age., varak 490a-491b.

¹⁵⁷ el-Fâkihî, Age., varak 441a-b.

¹⁵⁸ el-Fâkihî, Age., varak 441b: ve yukâlû: bel evvelü hâitîn üçriye bi arazi mekkete el-abbasiyyetü; yukâlû inne İbn Abbasin kâle yevmen, v hüve inde muaviyete: innî le a'lemü vâdiyen yecrî bî'z-zehabi ceryan; fe sekete muaviyyetü ve lem yes'elhu; fe lemmâ kâne ba'dü aktaahu mevdiâ el-Abbasiyyeti, fe ecrâhâ aynen; fe lemmâ amilehâ ahaze Muaveyyitü fî a'melî'l-havâiti.

¹⁵⁹ Kur'an, Sure XIV, (İbrahim) 37.

karşın¹⁶⁰ meyve bahçeleri yetiştirmesinden dolayı azarladı. Hukuk âlimleri, Mekke'de yetiştirilen meyve ve sebzelerin toplanıp yenilip yenilemeyeceği ve insanlar tarafından yetiştirilemeyen ağaçların kesilip kesilemeyeceği konusundaki problemi tartıştılar¹⁶¹. Bununla birlikte, insanlar tarafından yetiştirilmeyen ağaçların kesiminin *haram* bölgede yasaklandığı, âşikardır¹⁶².

Emevî vali ve memurları da, hem Mekke'nin hem de hacıların yolculukları boyunca ihtiyaç duyacakları su tedariki ile ilgilenmişlerdir. Abdullah b. Âmir b. Kureyz, Arafat'ta hacılar için su depoları (sarnıç) inşa etti¹⁶³. O, yine Irak'tan Mekke'ye gelen hacılar için yolları üzerinde kuyular kazdı ve bazı günler şöyle dedi: "Eğer ben (düşündüklerimi yapmam için) bırakılmış olsaydım, bir kadın, her gün bir kuyuda Mekke pazarına ulaşıncaya kadar konaklayarak yolculuk edebilirdi¹⁶⁴. Daha sonra Halid b. Abdullah el-Kasrî, Velid b. Abdülmelik'in emriyle (Zû Tuvâ ile Hacûn geçitinde) bir kuyu kazdı ve o kuyudan *haram* için su çekti. Su, tatlılaştırıldı ve Halid, halkı o sudan içmeleri konusunda zorladı. O, zemzemi "hamam böceği" (*Ümmü'l-Ci'lân*)¹⁶⁵ olarak isimlendirerek hakkında küçümseyici konuştu ve kendi kuyusunun suyunu zemzeme tercih ettiğini belirtti¹⁶⁶. Halid, Velid'in eylemini övgüde aşırıya gitmiştir; bu da, üstünlük bakımından onun halifeyi, Allah Rasulünün üzerinde Allah'ın halifesi olarak görme çabasında çıkarılmaktadır: İbrahim, Allah'tan yağmur istedi ve bunun üzerine Allah tuzlu yağmur (yani zemzem) verdi; müminlerin emiri Allah'tan yağmur suyu istedi, Allah ona tatlı su verdi" (yani halifenin isteği üzerine kazılmış kuyu)¹⁶⁷. Bu aslında utanç verici bir sözdü. Halid el-Kasrî tarafından *Haram*'da (Mekke'de) su tedariki için kazılan kuyular, Davud b. Ali b. Abdullah b. Abbas tarafından halkın tezâhüratları arasında kapatıldı; çünkü halk, zemzem suyunu tercih etmişti¹⁶⁸.

Emevîlerin ilk dönemlerinden sonra bina yapım işleri, büyük oranda durakladı. Bu tür işlere ancak, Abbasilerin iktidarı ele geçişleriyle yeniden başlandı¹⁶⁹.

¹⁶⁰ el-Fâkihî, *Age.*, varak 490b; el-Belâzürî, *Ensâb*, IVA, 16.

¹⁶¹ el-Belâzürî, *Fütûh*, s. 60-61.

¹⁶² Bk. el-Ezrâkî, *Age.*,

¹⁶³ el-Belâzürî, *Ensâb*, varak 799b: *vettehaze bi arafate biyâden ve sikâyeten*; İbn Abdilberr, *el-İstîâb*, s. 932 vd, no. 1587.

¹⁶⁴ *Age.*, varak 799b.

¹⁶⁵ Burada Abdüşşems'e ait "*Ümmü Ci'lân*" olarak isimlendirilen bir kuyu vardı. (Bk. el-Ezrâkî, *Age.*, s. 438; el-Fâkihî, *Age.*, varak 487b, 1.4)

¹⁶⁶ el-İsâmî, *Age.*, I, 228.

¹⁶⁷ el-Fâkihî, *Age.*, varak 415a.

¹⁶⁸ el-Mevsilî, *Ğâyetü'l-Vesâil*, yazma Cambridge Qq, 33, 14a. *evvelü men ehdase Davud b. Ali b. Abdullah..an hedeme'l-birkete'lleti amilehâ Halid b. Abdullah Kasrî....ve kâne emerahu bi ameli hâzihi'l-birketi süleyman b. Abdülmelik ve en yücriye minhâ maan fe harace beyne zemzem ve'ruku'l-esved yudâhi bihâ niame zemzem... ve kânü fi şurbi mâl zemzem arhaba minhüm fihâ ilâ en gadime Davud b. Ali fe hedemehâ ve's-surra uyûnu Muaviyete tilke'n-kataa ve zehebet fe emera emirülmüminine'r-râşidü bi teccidihâ. Mekke'de açılan kuyular hakkında geniş bilgi için bkz. Belâzürî, *Fütûh*, çev. Mustafa Fayda, Ankara 1987, s. 69-76.*

¹⁶⁹ Krş. el-Fâsî, *Age.*, I, 346: *ve gad kânet uyûnu Muaviyete tilke inkata'a ve zehebet ve emera emirü'l- mü'minine'r-râşidü bi teccidihâ.*